

T.C
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI

SİBEL BAGATUR

OSMANLI'DA KÖLELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Yrd. Doç. Dr. Erdal ÇETİNTAŞ

KIRIKKALE-2011

T.C
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI

SİBEL BAGATUR

OSMANLI'DA KÖLELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Yrd. Doç. Dr. Erdal ÇETİNTAŞ

KIRIKKALE-2011

ÖZET

Bu çalışmayı hazırlarken başlıca amacımız, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılış süreci ve bu dönemin Osmanlı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Kölelik, insanlığın var olduğu günden beri çeşitli adlarla imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Böylesine köklü bir müessesenin bir anda kaldırılamayışını, tarihi olayları ve o günün şartları altında düşünerek ele almamız bize kolaylık sağlamıştır. İslam kültürü ile harmanlanan ve Osmanlı sosyo-ekonomik kültürünün bir parçası haline gelen kölelik, hem dış baskılar hem yapılan anlaşmalar neticesinde zor ve sancılı bir şekilde de toplum hayatından çıkarılmıştır.

Çalışmamız sırasında konumuzla ilgili yayınlanmış eserlerden ve arşiv kaynaklarından mümkün olduğu kadar faydalanılmıştır. Kölelik müessesesinin incelendiği bu çalışmada konuyla ilgili genel bir bilgi verildi. Osmanlı Devleti'ndeki kölelik ve köleliğin kaldırılış sürecini inceleyerek bu sürecin sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları incelenmeye çalışılmıştır.

İstanbul'da Osmanlı arşivlerinde günlerce süren yoğun bir çalışmanın ardından birçok değerli belge bulmamız, bunu tezimizde kullanmamız bizi sevindirmiştir. Sonuçta kölelik, köle ticareti, köle hakları, köle kaynakları ve köleliğin kaldırılış süreci hakkında geniş kapsamlı bir çalışma sunmaya çalıştık. Bu süreçte yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanarak bu eserlere atıfta bulunarak, duygusallıktan uzak daha objektif bir çalışma yapmak istedik.

ABSTRACT

The basic object this study is to make clear the process of the abolishment of slavery in the Ottoman Empire and the influences of this period. Slavery had continued under various names since the creation of the mankind until the end of the Ottoman Empire. To search why such a fundamental institution could not be removed, it is necessary to examine the matter under the terms of historical events and conditions. Slavery that influenced from Islamic culture and became a part of the Ottoman socio-political system, was removed with difficulty in consequence of foreign pressures and international agreements.

In our study we as far as possible used the documents in archives and published works. We first gave a general knowledge about the matter. By studying the slavery in the Ottoman Empire and its abolishment we tried to examine social, economic and cultural dimensions of this period.

We are lucky as we found out valuable documents in the archives to use in our study. Finally we tried to produce an extensive study about slavery, slavery trade, rights of slaves, sources of slavery and abolishment of slavery. We wanted to make an objective study by using foreign and Turkish studies and making references to these studies.

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “Osmanlı’da Kölelik” adlı çalışmamı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19.08.2011

SİBEL BAGATUR

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik müessesesi yüzyıllar boyunca devam etmiş, Sanayi Devrimi'yle de şekil değiştirerek imparatorluğun sonuna kadar gelmiştir. Güçlü olanın güçsüz üzerindeki hâkimiyet mücadelesi yüzyıllar içinde kimi zaman güçlenmiş kimi zaman ağır sancılı da olsa kanunlara, yapılan anlaşmalara yenik düşmüştür. Bu konu hakkında bir hayli çalışma mevcuttu fakat bizim özellikle ele aldığımız bir diğer önemli konu, Osmanlı Devleti'nde kölelik kurumunun kaldırılmış olmasına rağmen fiili olarak devam etmesi ve kaldırılma sürecinin gecikmesi idi. Bunun altında yatan sebepleri, gelişmeleri araştırarak tezimizde vermeye çalıştık.

Osmanlı'da kölelik müessesesi, daha önceki yıllarda, gerek Arap-İslam, gerekse Türk-İslam devletlerinde geçerli olan uygulamaların devamıdır. İslamiyet, köleliği kabul eden bir sistemdir. İslamiyet gereği kölelik anlayışının hikmetleri arasında, insan neslini korumak, Müslümanlığı ve Müslümanlar'ı yok etmek isteyen toplulukların sağ kalan savaşçıları cezalandırıp, korumasız kalmış olan kadın ve çocuklarını himaye etmek, İslamiyet'i öğretmek, insanlığı kaynaştırmak, Müslümanlar'ın sayılarını artırmak, savaşlarda verilen zayıyatı telafi etmek de sayılabilir.

İslamiyet herhangi bir değişime uğramadığı için, kölelik sistemi de son derece insani boyutlarını korumuştur. İslamiyet'teki köle kaynakları savaş, köle ana-babadan doğma, hediye, anlaşma, ticaret yoluyla satın alma, ailelerin sattıkları kadın ve çocukları satın almaktan ibarettir. Borç yüzünden veya kaçıncıların köle yapılması veya hür asıllı kişilerin köle yapılması, İslamiyet'te yasaklanmış olsa da bu yasağa pek uyulmadığı bilinmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesiyle birlikte artan savaş esirleri, kölelik müessesesini bir iş kolu haline getirmiştir. Bu büyümenin doğal sonucu olarak da İslam hukukçuları kölelik hükümlerini düzenleyerek, ticari hayata uygun hale getirmişlerdir. Yapılan bu düzenlemeler kölelerin insani boyutuna dokunmamış hatta onlara kanun hükmünde birçok hak tanınmış ve bu haklar korunmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'daki bu kurum tam anlamıyla sömürgecilik mantığına pek uymamaktadır. Avrupa ve Amerika'daki sömürgecilik anlayışına uymadığı gibi, ırkçı bir anlayış da söz konusu değildi. Bu anlamda diğer milletlerin köle anlayışı ile Osmanlı'daki köle anlayışı arasında ciddi farklılık ve uygulamalar vardır. Osmanlı'da köle evin bir diğer ferdi olarak göze çarpar. Onun ihtiyaçlarını karşılanmasından, yaptıklarından köle sahibi sorumlu idi. Hatta köle sahibi öldüğünde kölesine miras bırakıyor onu diğer evlatlarından ayrı görmüyordu. Uygulamaların birçoğunda da köle olarak gelen bu kişilerin yükselerek devlet kademelerinde söz sahibi olduğunu görmekteyiz.

Kölelik hakkında gözümüze çarpan bir diğer konu köleye verilen haklar, arşiv belgelerinde kölenin sahibine dava açtığını hak talep ettiğini mahkeme kayıtlarında görmemizdi. Köle de zaten verilen bu haklar sayesinde halinden memnun köle olduğunun pek de bilincinde değildi. Bu konuda Osmanlı arşivlerinde birçok belge mevcuttur. Avrupa devletlerinde ise köle tam anlamıyla köleydi. Hiçbir hakkı bulunmayan insanlık dışı uygulamalara maruz kalan köle Osmanlı Devleti'nde hak arama yetkisine dahi sahipti. Osmanlı'da köle tercihi ne yönde idi? Zencilerin tercih nedeni, beyaz köle niye az? Uygulamada farklılıklar var mıydı? Köleliğin kaldırılamamasında İslami boyutlar mı ekonomik boyutlar mı daha etkili? Osmanlı daha çok tercih ediliyorsa neden? Kölelik kurumu baskılarla mı kalktı? Kaldırılış neden gecikti? Bu soruların cevabını bulmak yaptığımız çalışmalarda hedefimiz oldu. Osmanlı'da Kölelik adlı tezimizi hazırlarken TOLEDANO' nun **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890** adlı eser, köle ticareti ve kölelik hakkında bize birçok alanda kaynak ve yol gösterici olmuştur.

Yedi bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında köle kelimesinin anlamı ve köleliğin ortaya çıkışı, Türk ve İslam kültüründe uygulanışı ele alınmıştır. Diğer bölümlerde de kölelik müessesesinin oluşumu, gelişimi, etnik dağılımı, köle edinim yolları, köle ticareti, kullanım alanları, hakları ve kaldırılma süreci üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda istediğimiz sonuca ulaşabilmek için elimizden geleni yapmaya çalıştık, ama eksiklerimiz ve hatalarımız olduysa ki mutlaka vardır, af ola!

Tezimin ortaya çıkışında Nihat ENGİN, Hakan ERDEM, Ömer ŞEN, Ehud R. TOLEDANO, İsmail PARLATIR, Gülnihal BOZKURT'UN çalışmaları önemli yer teşkil etmektedir. Kölelik konusuna ışık tutan her biri ayrı bir öneme ve değere sahip olan bu eserler benim tez çalışmama da ışık tutmuştur. Çalışmam boyunca benden maddi, manevi desteğini esirgemeyen sevgili aileme ve bilhassa tezimin hazırlanmasında, ortaya çıkmasında bana yol gösteren değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Erdal ÇETİNTAŞ' a teşekkürü kendime bir borç addediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
KİŞİSEL KABUL.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I-Türk Kültüründe Kölelik.....	2
II-İslam Kültüründe Kölelik.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİK ANLAYIŞI ve GELİŞİMİ.....	7
I- Köle Kaynakları.....	9
A-Savaşlar Yoluyla Kölelik.....	9
B-Ticaret Yoluyla Kölelik.....	11
1-Kaçırma Yoluyla Kölelik.....	12
2-Ailenin Satışı Yoluyla Kölelik.....	13
C-Hediye Yoluyla Kölelik.....	15
II-Kölelerin Etnik-Dinî ve Kadın-Erkek Dağılımı.....	15
A-Etnik ve Dini Dağılım.....	15
B-Kadın- Erkek Köle Dağılımı.....	17
III-Köle Pazarları.....	19
A-Köle Satışı.....	20
B-Köle Satışı Hakkında Görüşler.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

KÖLE KULLANIM ALANLARI.....	24
I-Devlete Ait Köleler.....	24

A-Ortakçı Kullar(Abid-i Enbazan)ve Ortakçılar (Reaya-ı Ziraat Sazan).....	24
1.Kesimci Kullar.....	26
2.Sığırcı Kullar.....	26
3.Kürekçiler (Forsalar).....	26
B-Kapıkulları.....	27
1.Pençik Oğlanları ve Acemi Ocağı.....	28
2.Devşirme Sistemi ve Acemi Ocakları.....	29
3.Dokumacı Köleler.....	31
C-Harem.....	32
1.Hadım Ağaları.....	32
2. Haremdeki Cariyeler.....	35
a-)Hizmetçi Statüsündeki (mülk-i menfaat) Cariyeler ve Temin Yolları.....	35
b-) Eş Statüsündeki Cariyeler (istifraş ve intifa hakkı bulunan).....	36
c-)Azad Edilmiş Cariyeler (Kadın Efendiler ve Haseki Sultanlar)....	37
d-)Diğer Cariyeler.....	37
II-Şahsi (Özel) Alandaki Köleler.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖLELERİN HUKUKİ DURUMU ve HAKLARI.....	40
I-İbadet ve Dini Mükellefiyet Bakımından Köleler.....	40
II-Özel Hukuk Bakımından Köleler.....	41
III- Ceza Hukuku Bakımından Köleler.....	43
IV-Kamu Hukuku Bakımından Köleler.....	44
V-Hayat Hakkı.....	45
VI-Nafaka Hakkı.....	46
VII-Dava Hakkı.....	47
VIII-Eğitimi.....	47

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA KÖLELİĞİN KALDIRILMASI	51
I-Osmanlı Reform Çağında Batılılaşma ve Kölelik	51
II-Köleliğin Kaldırılma Süreci.....	52
A-Esir Pazarlarının Kapatılması (1846).....	54
B- Çerkes ve Gürcü Köleliğinin Yasaklanması (1854).....	55
C-1856 Islahat Fermanı'nın İlanı ve Zenci Köle Ticaretinin Yasaklanması.....	58
III-Meşrutiyet Devrindeki Çalışmalar.....	61
IV- Osmanlı- İngiliz Anlaşması (1880).....	62
V-Brüksel Konferansı 1890.....	63
VI- II. Meşrutiyet Dönemi.....	65
SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA.....	70
EKLER.....	75
ÖZGEÇMİŞ.....	82

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Metin

bkz. : Bakınız

BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

bs. : Baskı

C. : Cilt

ev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

nr. : Numara

S. : Sayı

s. : Sayfa numarası

T.D.V.İ.A : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vb. : Ve Benzeri

vs. : Ve Saire

Yay. : Yayınları

Sad. : Sadeleştiren

GİRİŞ

İnsanlığın ortaya çıkışı ile birlikte kölelik, Eskiçağ boyunca Ortadoğu ve Avrupa ekonomisinin sosyal hayatında değişmez bir unsur olmuştur.¹ Kısaca; güçlünün zayıf olana hükmetmesi ve onu her alanda kullanması olarak da tanımlanabilen kölelik için Türkçe’de köleden başka kul, bende, halayık, esir ve ‘kadın köle’ anlamında cariyeye, odalık; Farsça’da bende, gulam, kadın köle için keniz; Arapça’da abd, rakik, memluk, kinn, gulam, rakabe, vasif, milkü’l-yemin ve kadın köleler için memluke, vasife, cariyeye, eme ve gurre kelimeleri kullanılmıştır. Belirli dönemlerde memlûkün daha ziyade beyaz, abdin ise zenci köleler için kullanıldığına rastlanmaktadır. İspanya da siyah köleler için hadim kelimesi tercih edilmiştir.²

Şer‘iye sicillerinde de köle karşılığında çeşitli tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Erkek köleler için köle, kul, abd, abd-i memlûk, gulam ve rikk; kadın köleler için de daha çok cariyeye ve cariyeye-i memluke tabirleri kullanılmaktadır. Sahibinden çocuk dünyaya getiren cariyelere ümm-i veled, sahibinin hizmetinden kaçanlara da abd-i abik denilmektedir. İngilizce’de köle “slave”, kölelik “slavery”³. Almanca’da köle “sklave”, “sklavin”, kölelik “sklaverei”⁴ kelimeleriyle ifade edilmektedir.

İnsanlık tarihinde karanlık dönemlerden itibaren varlığı bilinen kölelik müessesesinin başlangıç tarihi olarak belirli bir zaman dilimini göstermek mümkün değildir. İnsanoğlunun tarihi kadar eski olan bu müessese ilkçağlardan yakın zamana kadar bütün dünya milletlerinde uygulanagelmıştır. Gerek ekonomik, gerekse sosyal hayatın önemli unsurlarından biri olmuştur. Eski Mısır’da Hintliler’de, Çinlilerde, Asurlularda, Eski Yunan ve Roma’da cahiliye devri Araplarında ve eski Türklerde kölelik yaygın bir halde idi. Kölelik Yahudilerde Hıristiyanlarda ve İslamiyet’te de mevcut idi. Kölelerin hayat şartları bu kavim ve dinlerden bazılarında çok ağır, bazılarında ise çok daha yumuşak ve insani olmuştur.⁵Konuya köleliği meydana getiren sebepler açısından baktığımızda her insanda mevcut olan rahat yaşama duygusunun ilk planda yer aldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Rahat bir hayat tarzını elde etmek günlük hayatta yapılması gereken ağır işleri en ucuz maliyetle başkalarına yaptırmakla mümkün olabilirdi. Boğaz tokluğu karşılığında yani en ucuz maliyetle işlerin yapılabileceği insanlar asırlar boyu köleler olmuştur.

Tarih boyunca toplumların birbirleriyle savaşmaları sonucunda ele geçirilen esirlerin cezalandırılması düşüncesi kölelik müessesesinin ortaya çıkmasında bir diğer etkidir. Çeşitli sebeplerle savaşan toplumlarda galip gelenler karşı taraftan esir aldıkları diğer insanları ya öldürmek veya köle olarak kullanmak yollarından birisini tercih etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü bu esirler serbest bırakıldıkları takdirde galiplerle tekrar mücadele etmelerini

¹ İsmail Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik” , **Bellekten**, c. XII, Temmuz 1983, 187 Ayrı Basım, T.T.K. ,Ankara, 1984, s.805

² Muhammed Hamdullah-M.Akif Aydın,“Köle”, **TDVİA**, c. 26, Ankara, 2002, s.237

³ **Redhouse İngilizce-Türkçe Türkçe-İngilizce Sözlük**, Sev Yayınları, İstanbul, 2006,s. 361.

⁴ **Deutsch-Türkisches Wörterbuch/Büyük Sözlük Almanca-Türkçe**, Milliyet Yayınları, İstanbul,1990, s.364.

⁵ Ahmed Akgündüz, **İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem**, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 69-100

önleyecek hiçbir tedbir bulunamamıştır. Savaş esirlerini galip toplum için tehlike arz edebilecek fertlerini öldürüp, itaat edeceklerini veya tehlikelerden korunma tedbirleri alarak güçlerinden istifade edebileceği düşünülenlerin kendi hayat tarzlarında hemen hemen aynı şekilde hareket etmek suretiyle kölelik müessesini, ilk ortaya çıkıp, esirlerin pratik hayatta fayda sağladıklarının görülmesinden sonra, toplumların kendi hemşerilerinden ağır suç işleyenleri köleleştirdikleri, kölelerin değer kazanmaları sebebiyle kaçırma yoluyla köle yapmak, geçim sıkıntısıyla kendi çocuğunu satmak şeklinde olmak üzere kölelik müessesini besleyen kaynakların çoğaldığını karlı bir iş olmasıyla da köle ticaretinin geliştiğini görmekteyiz.⁶

Sömürünün en ilkel ve kaba biçimi olan kölelik, Eskiçağ ekonomik düzeninde önemli bir yer tuttuğu gibi, yakın dönemlere kadar doğallıkla karşılanan ve uygulanan bir sistemdi. Tek tanrılı dinlerin yayılmasının da etkileyemediği bu kurum, özellikle 15. ve 16. yüzyıllardaki coğrafi keşiflerle birlikte hızla yaygınlaşarak tarihin akışına yön verecek bir boyuta ulaştı. Kuran-ı Kerim’de kölelere iyi davranılması konusunda ayetler vardır. Hz.Muhammed’in ve İslam anlayışı kölelere daha iyimser bir bakış açısı getirmiştir. Kölelere iyi davranılması konusunda da hadisleri vardır.

Kölelik terimi. Toledano’nun da belirttiği gibi, Batılı okuyucu için duyarlı, “yükü” bir sözcüktür. Zihnimizde canlandırdığı anlam olumsuz olmakla birlikte sömürüyü, aşağılanmayı, ırk ayrımı ve ezilmişliği çağrıştırmaktadır. Kölelik özgürlüğün, insan yüceliğinin, yasa ve adalet önünde eşitliğinin inkârıdır.⁷ Bu kavram Batı tarihsel deneyimiyle biçimlenmiştir. Biz de ise Osmanlı-İslam çerçevesine oturtulmuştur.

İslam kültürü köle statüsünü düzenler. Köle sahiplerinin yükümlülüklerini ve aralarındaki ilişkiyi belirler. Hiçbir şekilde renge ırka göre ayırım yapmaz. İslam kültürü azad etmeyi öğütler ama zorlamaz. Halinden memnun olmayan köleyi mahkemece serbest bırakabilirdi. Diğer toplumlardan oldukça farklı olan Osmanlı toplumu kölelik kurumunu da kendi bünyesinde İslam öğretisiyle birleştirip eritmiştir.⁸

I-Türk Kültüründe Kölelik

Orta Asya’da o dönemde Çin’de gelişmiş olan kölelik müessesesi bu ülke ile birçok yönden irtibatla bulunan Türk kavimlerine de geçmiş; özellikle karşılıklı akınlar sonucu alınan esirler köleliğin yerleşmesinde büyük rol oynamıştır. M.Ö 300’lerde Çin’de dağınık halde bulunan Hunların devşirilerek “Şantung” da satılması, Çin tarihinde ilk köle isyanlarına sebep olmuştur. Bu isyanlar sonucu hürriyetlerini kazanan Hunlar Chao sülalesini kurmuşlardır. Hunlardan başlayarak Orta Asya Türklerinde köle kullanılması kaynaklarda söz konusu edilmektedir. Han dönemlerinde bunlar ev köleleri daha doğrusu büyük evlerde uşak olarak kullanılan hizmetçilerdir. Tobalarda kölelerin bir kesimi ise çoban olarak büyük otlaklarda çalışıyordu. M.Ö 206 ile M.S 220 arası Kora kavimlerinde de kölelerin varlığından

⁶ Nihat Engin, **Osmanlı Devleti’nde Kölelik**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.5.

⁷ Ehud R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, (Çeviren, Y.Hakan ERDEM),TVYY, İstanbul, 1994,s.3.

⁸ A.g.e., s.5.

söz edilmektedir.⁹ Orta Asya Türkler’inde köle kullanılmasının tespiti için en sağlam kaynak yazılı belgelerdir. Bunlar içerisinde en eski olanı, Orhun yazıtlarında yer yer “kul”, “cariye” sözleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kül-tegin anıtının doğu yüzündeki 7. Satırda “tabgaç budun kağan beglik uri oğlın kul boltı, eşlik kız oğlın kün boltı” (Türk halkı bey olacak erkek evladı ile Çin halkına-kul oldu, hanımefendi olacak kız evladı ile Çin halkına cariyeye oldu) denmektedir.¹⁰

“Uygurlar döneminde ise yeni bulunan köle satış belgelerinde bu müessesenin varlığı daha açık ve kesin ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, kadın ve çocuklar borçlanmadan dolayı köle durumuna düşebildikleri gibi para ve mal karşılığında da satılabilmektedir. Bu konu ile ilgili 14 Uygurca metin bulunmaktadır. Bu belgelerde, üçü önceden köle olmayan kişilerin sonradan köle olarak satılması, sekizi köle durumunda olan kişilerin başkasına satılması biri, kölenin azad edilmesi; bir başkası bir köle ile bir cariyenin evlenmelerine izin verilmesi, biri de Orta Asya şehirlerinden köle ve cariyeye satın alınması üzerinedir. Ayrıca, bir vasiyetnamede de bir ağabey, öteki malları ile birlikte iki kölesini de erkek kardeşine bırakmaktadır.”¹¹

Köleliğin Orta Asya Türkler’indeki varlığı, birde bu konuda kullanılan kelimelerle ortaya çıkmaktadır. Kök Türkçe ve Uygurcada, genel anlamda “kul” başka birine tabi olan kimse hizmetçi karşılığında geçmektedir. Cariye içinde “kün” ün kullanıldığını görüyoruz.”Kün” sözü “dişi kul” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Uygur metinlerinde geçen “küngüz”, cariyeye karşılığında kullanılmıştır. Öte yandan “kulsıg” sözünün de “köleye yakışır”¹² diye bir anlam taşıdığı söz konusudur.

“Uygurlardan sonra Karahanlılar, Harzemşahlar ve özellikle Selçuklular zamanında eskiden beri süre gelen kölelik artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçen Türklerde kesin çizgilerle belirmeye başlamıştır. Nitekim Harzemşahların kurucusu Anuş Tigin, Selçuklu emirlerinden Bilgi Tigin tarafından Gürcistan’da satın alınarak sarayda yetiştirilmiş ve sonra Harezm valiliğine gönderilmiş Garca adlı bir Türk kölesidir. “Tigin” aslında köle anlamına gelen bir kelime iken sonraları Hakanoğullarına verilen unvan olmuştur. Ayrıca 10. yy en güzel ve en makbul kölelerin Türk illerinden satın alınanlar olduğunu, Horasan’da Türk köle ve cariyelerin

⁹ İsmail Parlatır, **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**, TTK, Ankara, 1992, s.4.

¹⁰ KÜL-TEGİN: **Orhun Yenisey Yazıtları**, VI-VII. YY. Türksoy, Ankara, 2003, s.150.

¹¹ Bu konuda şu iki makaleden aktaran Parlatır, bkz, a.g.e., s.4.

N. Yamada, Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons, “Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University”, vol. XVI, March 1972, s.165-268.

P. Zieme, Drei neue Uigurische Sklavendokumente, “Altorientalische Forschungen V, Berlin 1977, s.145-170.

¹²Parlatır, bkz. a.g.e., s.5.

değerlerinin 3000 dinara kadar çıktığını o yüzyıl coğrafyacılarından İbn Hakval “Kitabu Sureti’l-arz” adlı eserinde bahsetmektedir.”¹³

Bu dönem sosyal hayatında daha da artan köleliğin varlığını Türk kültür tarihinin en eski ve önemli belgelerinden olan Divanü Lügati’t Türk’te görmekteyiz. Türklerin İslamiyet’e geçişlerinin ilk yüzyılında yazılmış olmasına rağmen Türk yaşayışının gerek kendi dönemine gerekse geçmişine ait çok zengin malzeme taşıyan bu önemli kaynakta, köle için genel olarak “kul” denilmektedir. Ayrıca “tigin” sözünün de kul, köle için kullanıldığı görülür. Kaşgarlı, rengi gümüş gibi olan köleye “kümüştigin” güçlü kuvvetli köleye “güç tigin” doğan (çağrı) kuşu gibi yırtıcı köleye “çağrı tigin” denildiğini görmekteyiz.¹⁴ Tam olarak bir tarih verilmese de Türk kültüründe köleliğin çok daha eski tarihlere dayandığını verilen bilgi ve belgelerden öğreniyoruz. İnsanlığın yerleşik hayata geçmesi, tarım ve hayvancılıkla uğraşması köle kavramını daha da genişletmiştir.

II-İslam Kültüründe Kölelik

İslam Hukuku’nda kölelik müessesesine bakış tarzı, diğer dinler ve hukuk sistemlerinden tamamen farklıdır. Bunun aksini iddia etmek, İslam Hukuku’nu bilmemek ve konuyla ilgili şer’î kaynakları değerlendirememek demektir. İslamiyet köleliği hiç yokken ilk defa vaz’etmemiştir. Belki daha önce vahşi bir şekilde toplumlarda yerleşmiş olan bu müesseseyi medeni bir kalıba sokmuştur. Evvela; köleliğin sebeplerini hafifletmiştir. Daha önce ve özellikle Roma ve benzeri hukuk sistemlerinden dokuz ona çıkan kölelik sebeplerini ikiye indirmiştir. Köle tabiri, erkek ve kadın köle için geçerlidir. Kadın köleye özellikle cariyeye denmektedir. Ayrıca insanlığın fitratına ters olan bu müesseseyi ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almıştır. Köle azad etmenin manen teşvik edilmesi; kölelere imkan tanınarak bedelini ödemek şartıyla azad olabilme imkanının verilmesi *(mukatebe); kölelerin bu durumdan kurtarılması için onlara zekat verilmesinin tavsiye edilmesi ve zihar, yemin bozma ve benzeri bazı suçlardan dolayı dini bir müeyyide olarak konulan kefaretlere birinci alternatifi olarak köle azad etmeyi şart koşması bunlara misal olarak verilebilir.¹⁵

İslamiyet, bir kölenin azat edilmesini dindarlığın getirdiği övgüye değer bir hareket olarak teşvik ediyor, bazen köle sahiplerini bu konuda yükümlü kılıyordu. Bundan dolayı, Müslüman toplumlarda azad edilen kölelerin oranı genellikle yüksekti. Osmanlı toplumu buna bir istisna değildi. Bir Müslümanın elindeki bir köle, yani yasal olarak köleleştirilen ya da edinilen bir köle, birkaç şekilde azad edilmeyi bekleyebilirdi.¹⁶

İslam hukuku köle statüsünün tüm yönlerini düzenler. Kölelerin ve sahiplerinin yükümlülüklerini saptar ve aralarındaki ilişkileri belirler. Şeriat azat etmeyi öğütler; fakat zorunlu kılmaz. Buna karşılık kölesine bakamayan veya kötü davranan bir sahip mahkemece

¹³ A.g.e., s.5.

¹⁴ **Divanü Lügati’t- Türk Tercümesi**, Besim Atalay ,c.I., T.D.K.Yayınları, Ankara, 1943, s.413-375.

¹⁵ Akgündüz, a.g.e.,s.117,118.

*Mukatebe, kölenin çalışarak belirli bir bedeli ödemesi üzerine azad olması konusunda efendisi ile arasında yapılan yazılı akdi ifade eder.

¹⁶ Y.Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitapyayınevi, İstanbul, 2004, s.191.

kölesini serbest bırakmaya zorlanabilir. Efendi ve köle azat konusunda bir anlaşma yapabilir, böylece üzerinde anlaşılmış bir miktarın ödenmesi karşılığında köleye özgürlük verilebilir. Ayrıca bir sahip kendi ölüm tarihinden geçerli olmak üzere veya belli bir koşulun yerine gelmesine bağlı olan bir yemin ederek kölesini serbest bırakabilir. Özgürlük yasal işlerde kılavuz ilke olarak düşünülür. Köleler arasında renge, işleve veya kölelik durumunun kökenine göre hiçbir ayırım yapılmamıştır. Bununla birlikte, gerçekte beyaz kölelerin değer ve rağbet açısından üst sırada olduğu, bunu Habeş ve daha sonra da zenci kölelerin izlediği belirgin bir sosyal tabakalaşma ortaya çıkmıştır.¹⁷ Hürler-köleler, arasında eşitlik olmadığı, özellikle insanların bir kısmına hürriyet vermek, diğerlerini ondan mahrum bırakmanın kabul edilemeyeceği ve bunu düzenleyen bir hukuk sisteminin de adil olamayacağı ileri sürülmektedir. Bu sebeple eşitlik bahsinde hürler ile kölelerin statüsüne de temas edelim:

İslam'a göre insanlar doğuştan hürdür. Aslolan hürriyettir; kölelik istisnaidir. Ayrıca kölelik İslam'ın getirdiği ve düzenlediği bir müessese de değildir. İslam dini geldiği zaman Arabistan'da ve bütün dünyada kölelik mevcuttu. Köle ticareti, ticaretin birinci derecede bir kalem ve sosyal hayatın önemli bir temeli kabul ediliyordu. Bu durum asırlarca devam etmiştir. İslamiyet köleliği kaldırıcı ve insanların hürriyete kavuşmalarını sağlayıcı gayretleri teşvik etmiştir. Çünkü insanlar için aslolan 'hürriyet'dir.

Mevcut kölelik konusunda Beled Suresi'nin 10/13 ayetlerinde şöyle buyurulmaktadır:

“...Biz ona eğri ve doğru her iki yolu göstermedik mi? Ama o, zor geçiti aşmaya girişemedi. O zor geçitin ne olduğunu sen bilir misin? O geçit bir köle ve esir azadetmek'tir.”¹⁸

Köle azadı en hayırlı işlerden sayılmıştır. Bu nedenle hürriyetlerine kavuşmak isteyen kölelerin İslam dışı ülkelerde İslam beldelerine sığınmalarına fırsat verilmiştir. İslam dininin getirdiği bu yenilikler ve iyileştirmeler sayesinde kölelikten yetişen birçok sultan, vezir, vali, askeri komutan, fatih olmuştur.¹⁹

“ İslam dini ortaya çıktığında bu kurumu karşısında buldu ve bir takım iyileştirmeler söz konusu olmasına rağmen, bir statü olarak tanıdı. İslam dini, esirlerin toplu öldürülmesini önlemek köle elde etmek amacıyla savaşlarda gereksiz kan dökülmesinin önüne geçmek ve bazı ekonomik-toplumsal sorunlara yol açmamak gibi nedenlerle köleliği tam manasıyla yasaklamamıştır. Bunun kanıtı, İslam'da kölelerin durumudur. Buna göre kölelere özgürlüğe kıyasla eksikte olsa bazı dinsel ve hukuksal haklar tanımıştır.²⁰ Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da İslamiyet'in kölelik kurumuna eskiye göre, daha toleranslı bir bakış tarzı getirmesidir. Şöyle ki Kur'an-ı Kerim'de “köle ve cariyelere iyilik ve güzellikle muamele

¹⁷ Toledano, a.g.e., s.5.

¹⁸ Kur'an-ı Kerim, “Beled Suresi”, 10-13. Ayet. Bkz. Kur'an 4/5.

¹⁹ İbrahim Canan, **Hadis Ansiklopedisi**, c.11, Akçağ Yayınevi, Ankara,1995,s.297-298.

²⁰ Vahide Aktoprak, **İslam Hukukunda Kadınların Köleliği ve Hakları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, s.4.

edilmesi, onlara karşı cabbarlıktan kaçınılması önerilmektedir.²¹ Ayrıca “kölelerin korunması, rızklarının tam ve eksiksiz verilmesi çünkü o rızkın da Allah’tan geldiği” öğütlenmektedir.²²”

İslam hukukunda kölelik müessesesi diğer din ve hukuk kavramlarından çok daha farklı bir biçimde ele alınıp şekillenmiştir. Köle kavramı insanı temsil etmekte ve insani muameleyi göstermekle yükümlü tutulmuştur. Gerek can güvenliği gerek insani ihtiyaçları satın alan tarafından görülmektedir. Bir eşyadan daha çok evlat muamelesi edilmesini savunmaktadır. İslam’daki hoşgörü anlayışı kölelik kavramını da içine alarak büyümüştür.

²¹ Kur’an-ı Kerim, “Nisa” Suresi,36.Ayet.

²² Kur’an-ı Kerim, “Nahl” Suresi,71.Ayet.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİK ANLAYIŞI ve GELİŞİMİ

XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olan kölelik, savaşlarda insan zayıyatını azaltan, kültür ve bilgi alış verişini sağlayarak ilim ve medeniyetin gelişmesine büyük hizmeti geçen müesseselerden biridir.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey esir aldığı Yarhisar Beyi'nin kızı Holofira'ya cariyeye muamelesi yapmayıp oğlu Orhan'a nikâhlanması bu uygulamanın tipik bir örneğidir. Orhan Bey zamanında da Bursa ve İznik'in fethinden sonra buralarda hiç esir alınmamış isteyenlerin bu şehirlerden ayrılabilceği bildirilmişse de halkın pek çoğu evini barkını terk etmemiştir. Dul kalan kadınların kendilerine ve çocuklarına bakacak kimseleri olmadığından söz etmeleri üzerine Orhan Bey askerlerinden isteyenlerin bu kadınların nikâhla alabileceklerini, bunlarla evlenenlerin İznik'te muhafız olarak kalacaklarını belirterek bu evliliği teşvik etmiştir.²³

Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I.Murad devrinde Rumeli fetihleri sırasında alınmaya başlamış ve uzunca bir süre esirlik müessesinin yegâne kaynağı savaşlar olmuştur. Esas neden ise daha sonraki savaşlarda tekrar karşılana çıkmamaları idi. Bu padişahın saltanatı döneminde Acemi ocağı kurulmuş olup bu ocak savaşlarda ve akınlarda ele geçirilen esirlerden beşte birinin devlet hesabına alınmasından ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan Hıristiyan ailelerden toplanan çocuklardan meydana gelmiştir. Devlet hesabına alınan bu beşte bir hisseye pençik denilmekte olup ayrıca bu hususu düzenleyen kanunlarda çıkarılmıştır. Acemi ocağına alınıp yeniçeri olan ve daha sonra yükselerek devletin önemli kademelerine hatta vezirliğe ve sadrazamlığa kadar yükselen köle kökenli şahsiyetlerde oldukça fazladır.²⁴

İslam ve İslam dışı kölelik sistemleri arasındaki benzerliklere bakılacak olursa, ilk peygamberlerin şeriatlarında da köleliğin mevcudiyeti görülmektedir. İslamiyet tahrife uğramadığı için, kölelik sistemi de son derece insani olan boyutlarını korumuştur.²⁵ İslamiyet kölelere daha iyimser bir bakış açısı getirmiş kölelerin yaşamlarını kolaylaştırmıştır. Kuran-ı Kerim'de kölelere iyi davranılması konusunda ayetler vardır. Hz.Muhammed'in de kölelere iyi davranılması konusunda hadisleri vardır.

İslamiyet, köleliği tanıyan bir sistemdir. İslamiyet'teki kölelik anlayışının hikmetleri arasında, insan neslini korumak, Müslümanlığı ve Müslümanlar'ı yok etmek isteyen toplulukların sağ kalan savaşçıları cezalandırıp, korunmasız kalmış olan kadın ve

²³ Nihat Engin, "Osmanlılarda Kölelik", **TDVİA**, c.26, Ankara, 2002,s.246

²⁴ İzzet Sak, **Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17 ve 18.yy)**,(Basılmamış Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992, s.15.

²⁵ Engin, a.g.e, s.171.

çocuklarını himaye etmek, İslamiyet’i öğretmek, insanlığı kaynaştırmak, Müslümanlar’ın sayılarını artırmak, savaşlarda verilen zayıyatı telafi etmek de sayılabilir.

İslamiyet savaş esiri erkeklerin öldürülmelerini caiz görmekte beraber, lüzumsuz kan dökülmesini, harbe katılmayan kadınlarla ergenliğe ulaşmamış çocuklar ve yaşlıları öldürmeyi kesinlikle yasaklamış; köle ve cariyelere iyi muamele etmeyi Müslümanlar’a mecbur kılmıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı köle piyasası, klasik dönemde olduğu gibi, savaşlar sonucu elde edilen esirlerden oluşmaz. Bu dönemde, çoğunlukla Kuzey Afrika ve Kafkasya’dan getirilen köleler pazardaki yerini alır. Kuzey Afrika’dan “zenci”, köle getirilmiş; beyaz ve zenci köleler talep edilen bölgelere göre tüccarlar tarafından satılmıştır. Osmanlı bu konuda Mısır’da farklı bir politika izler. Klasik dönemden itibaren tüccarlara, Mısır’a özellikle kuzeyden (Kafkasya) köle getirme yasağı koyulmuştur. Bu yasağın, XIX. yüzyılın başında da geçerlidir. Bu yasağın ardında, Kölemen beylerinin güç kazanma ve ayaklanma olasılığını engelleme düşüncesi vardır. Bu yasağın farklı dönemlerde çiğnendikçe üzerine yeni cezâî uygulamalar getirilmiştir. Gerek deniz, gerekse kara yoluyla Mısır’a girişi yapılmak istenen kölelere ve köle naklinde kullanılan gemilere el konularak kaptanları tutuklanmış, köle sahipleri ise cezai işlemlerin görülmesi için İstanbul’ gönderilmiştir.²⁶

Savaş sırasında elde edilen esir sayısındaki düşüş Osmanlı Devleti’nde köle ticaretinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. XIX. yüzyıl başlarına kadar bütün dünyada serbest olan köle ticareti Osmanlılarda belli kurallar çerçevesinde yapılmıştır. Sadece Müslümanlar tarafından yapılmasına izin verilen köle ticaretinin en önemli merkezleri İstanbul, Bağdat, Şam, Erzurum, Konya, Medine, Halep, Afrika’da Kahire, Avrupa’da Belgrad ve Sofya olmuştur. XIX. yüzyıl ortalarına kadar sosyal ve ekonomik hayatta iyiden iyiye yerleşmiş olan kölelik kurumu imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.²⁷

Osmanlı Devleti’ne köle yalnız savaşlar yoluyla değil ticaret, kaçırma, ailenin satışı ve hediye yoluyla da köle geliyordu. Osmanlı sınırları genişledikçe ülkeye giren köle sayısı da hızla artmıştı bunlara yaratılan istihdam alanları da genişlemişti. Ordu başta olmak üzere, harem de üretim de tarım da ev işlerinde birçok alanda görmekteyiz. II. Mehmet döneminde Harem ayrı bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Harem cariyelik sisteminin kurulup gelişmesinde ve rağbet görmesinde en büyük etken olmuştur. Cariyelik kurumuyla birlikte Osmanlı padişahları Türk kızlarıyla evlenme geleneğini terk ederek daha ziyade cariyelerle evlenme yoluna gitmişlerdir.²⁸ Sarayda gelişen kölelik orduda da işletiliyordu. Selçuklularda görülen gulam sistemi Osmanlı’larda 1362’de benimsenen pençik kanunu gereğince acemi oğlanlar olarak karşımıza çıkıyor. Fetihlerle elde edilen esirlerin bir bölümü acemi teşkilatına alınır ordu için yetiştirilirdi. Bir bölüm esirde saraya devlet hizmetinde eğitilmek üzere

²⁶ Ömer Şen, **Osmanlı’da Köle Olmak, Esaretten Özgürlüğe Geçiş Süreci**, İstanbul, 2007,s.73-74.

²⁷ Engin,a.g.m.,s.247.

²⁸ Aktoprak, a.g.e,s.27.

ayrılıyordu. Saraya ayrılanlar Edirne Sarayı, Galata Sarayı ve At Meydanındaki İbrahim Paşa saraylarında eğitiliyorlardı. Bosnalı Müslümanlar doğrudan saray hizmetine alınıyorlardı.²⁹

Osmanlı Devleti’de köle devlet hesabına kullanılan kölelerden ibaret gelmiyordu. Konak, köşk ve çevrelerinde kölelik görülmekteydi. Alt kesimlere inildikçe ise pek rağbet görülmemekteydi. Buralarda görülen kölelere efendileri iyi davranmak zorundaydı. Efendiler kölelere çoğunlukla ana baba gibi davranırlar onların yetişmeleri için ellerinden geleni esirgemezlerdi. Buralarda kadın köle olan cariyeler odalık olarak alınır, erkek köleler ise ayak işlerinde kullanılırdı. Osmanlı Devleti’nde köleler özgürlüklerini kazanarak halk arasına katılabiliyorlardı. Kölelerin özgürlüklerini kazanabilmeleri üç yolla oluyordu ve Osmanlı’ya İslamiyet’ten geçen Azadlık kurumuyla gerçekleşiyordu. Birincisi, efendisi köleye ben öldükten sonra hürsün derse köle hürriyetine kavuşabiliyordu. İkinci olarak, efendisi köleye sağlığında bundan sonra hürsün derse köle hürriyetine kavuşabiliyordu. Üçüncüsü de kişinin bedelini ödemesiyle gerçekleşiyordu. Kişi bedelini ödedikten sonra hürriyetine kavuşabiliyordu. Bunların dışında efendisi cariyesiyle evlenerek ya da onu başkasıyla evlendirerek kölesini hürriyetine kavuşturabiliyordu. Osmanlı Devleti’nde köleliğin belli bir süresi vardı. Bu süre sonunda köleler hürriyetlerine kavuşabiliyordu. “Sarayda ve sosyal hayatta bu süre, beyaz köleler için dokuz, siyah köleler için yedi yıldır. Bu sürenin sonunda kendilerine azatlık kağıdı verilirdi”.³⁰

Kölelik anlayışı İslamiyet anlayışıyla şekillenmiş ve değişen ülke şartlarıyla yayılıp yaygınlaşmıştır.

I- Köle Kaynakları

A-Savaşlar Yoluyla Kölelik

İslam hukukunda esas itibariyle köleliğin tek kaynağı savaştır. Savaş esirlerinin kaderi İslam devletinin alacağı karara bağlıdır; bunlar karşılıksız olarak veya fidye mukabilinde kalıverirler. Düşman elinde bulunan Müslüman esirlerle değiştirilir yahut köle statüsüne geçirilirler. Bu durumda kölelerin beşte biri devlet hazinesinin payı olarak ayrılır, beşte dördü de muhاریplerin arasında taksim edilir. Köle statüsüne geçirilen esirlerin gayrimüslim olması şarttır; savaş esirleri arasında bulunan Müslümanlar köle yapılamaz.³¹

İslam hukukunda muharebe köleliğin yegâne kaynağıdır. Ancak bu muharebeden kasıt, meşru muharebe yani cihaddır. Cihad, Allah yolunda, can, mal, lisan ve diğer vasıtalarla i’lah-ı kelimetullah için elden gelen bütün gayreti göstermek ve gerekli mücadeleyi yapmak şeklinde tarif edilmektedir. Muharebelerde İslam düşmanları mağlup oldukları takdirde, esir alınan erkekler ile seby edilen kadın ve çocuklar, ancak İslam hukukunun koyduğu şartlar çerçevesinde ve halife’nin yetkisine bağlı olarak köle statüsüne getirilebilmektedirler. Yoksa esir edilen erkeklerin veya seby olunan kadın ve çocukların kendiliğinden her halükarda köle

²⁹ Parlatır, a.g.e., s.17.

³⁰ Parlatır, a.g.e., s.17.

³¹ Engin, a.g.m., s.237.

olmaları söz konusu değildir. Köle haline getirilenlerin bu halden kurtulmaları için çok çeşitli kapılar açıldığı gibi, henüz köle statüsüne getirilmeyen esirlerin de illa da köle yapılmaları diye bir durum söz konusu değildir.³² Hadis-i şerifte ise şöyle buyrulmuştur;

“Muharebede kâfirler ile karşılaştığınız zaman, boyunlarını vurun. Onları mağlup ettiğinizde, zarar ve firardan korumak için esir edip bağlayın. Esir ettikten sonra ise, dilerseniz ivazsız olarak azad ediniz yahut fidye olarak yani mallarıyla canlarını bedel ederek onları salıverin.”³³

Savaşta tutsak alma, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1300-1600 arasındaki yayılma döneminde, en önemli köle edinme ve köleleştirme yöntemi idi. Savaş esirlerini köle haline getirmek ilk olarak Orhan Bey döneminde başlamıştır. Özellikle Orhan Bey döneminin sonlarına doğru bu yöndeki gelişme daha belirgindir. Onun öncesinde ise savaş esirleri öldürülür ya da fidye karşılığı serbest bırakılırdı. Ayrıca hür insanlara verilen ücretin yarısına tarlalarda çalıştırılırdı. Esirler kadın-erkek, güzel-çirkin, yaşlı-genç vb. kıstaslara göre sınıflandırılıp değer biçildikten sonra geriye kalan ganimetlerle birlikte devlete ve savaşa katılanlar arasında pay edilirdi. Komutan harpte fazla gayret gösterenlere devlet hissesinden ayrıca esir ve mal bağışında bulunabilirdi.³⁴ Osmanlılar savaş sonrasında daima harp meydanında veya merkez şehirlerde düşmanlardan alınan ganimetler bunları elde eden kahraman askerler için resmi tören düzenlemiştir. Bu merasim için “Alay Düzenlemek” veya “Esir Alayı” tabiri kullanılmıştır.³⁵

Osmanlılar savaş tutsaklarını köleleştirmekten ancak 1830'larda Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra vazgeçti. Sonraki büyük savaşta, yani İngiliz ve Fransızların Osmanlıların yanında yer aldıkları Kırım Savaşı'nda ele geçirilen tutsaklar köleleştirilmedi.³⁶ Burada iki örnek verecek olursak 1683'teki Viyana seferi sırasındaki 6.000 yetişkin erkek 25.000 kadın ve 50.000 çocuk tutsak edilmiştir. Yine 1788 tarihinde Sadrazam Koca Yusuf Paşa Avusturya ordusunu Klausenburg yakınında yenilgiye uğratmış ve Osmanlı zaferinin bir sonucu olarak 50.000 kadın ve çocuk köleleştirilmiştir.³⁷

Türk toplumunun tarih boyunca savaş esirlerini öldürmeyi hoş karşılamadığı gibi, Osmanlılar da İslamiyet'e göre yasak olmamasına rağmen, “hele zafer gösteren bir seferde, fetih ve zafer belirtileri görülmeye başladıktan sonra hiçbir şekilde öldürmek caiz değildir. Esir etmek gerektir. Esir etmekte faydeler, öldürme de ise yeni ölümler ihtimali vardır. Fetih ve zafer nimetinin şükürü bağışlamakla olur.” prensibine, altı yüz yıllık tarihleri boyunca, birkaç istisna dışında daima uygun hareket ettikleri, tarihi bir gerçektir.³⁸

Savaşlar sırasında sınır boylarındaki akıncı güçlerin küçük çaptaki ileri hareketi esir edinmesinde bir başka yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Akıncılar güz aylarında devletin

³² Akgündüz, a.g.e. s.124-126.

³³ Kur'an-ı Kerim, “Muhammed Suresi” , 4. Ayet.

³⁴ Engin, a.g.e., s.69

³⁵ Engin, a.g.e., s.69

³⁶ Erdem, a.g.e., s.64-65

³⁷ A.g.e., s.47.

³⁸ Engin, a.g.e, s.67

gösterdiği hedeflere karşı akınlar yaparlardı. Bu akınlarda birçok ganimet yanında elde edilen binlerce genç ve güzel kızlarla oğlanlar İstanbul esir pazarına gönderilmiştir. Bu işi bir geçim vasıtası olarak kullanan yeniçeriler vardı. İnsan avcılığı biçiminde Azak, Kılburun, Özi, Çehrin, Hotin, Kamaniçe, Bosna, Kilis, Açu, Tiflis vb. kalelerde nöbetçi olan yeniçeriler, Kazak, Kalmuk, Nogay, Çerkes beyleri ve Tatar hanları ile işbirliği yaparak esir toplamışlardır.³⁹ Ayrıca 16. Yüzyılda Osmanlıların Güney ve Batı Avrupa'ya yaptıkları fetih seferlerine Kırım Tatarlarının da iştirak ettiğini görmekteyiz. Bunlar Osmanlı seferine daha çok esir elde etmek için katılmışlar ve elde ettikleri esirleri Kefeye getirip satmışlardır.⁴⁰ Pazarları beslemek için köle akınları düzenlenmiştir. Geliri yüksek bir iş olarak görüldüğü için çoğu zaman bu tür olaylar sık sık görülmüştür.

Orta Afrika ve Etiyopya'daki yerel savaşlar, her iki cinsten büyük sayıdaki tutsağı pazara yöneltmekteydi. Kölelik kıtanın içlerindeki Afrika kabileleri arasında yerleşmiş bir kurumdu ve savaşta tutsaklık yoluyla köle edinimi yaygındı; Afrikalıların köle olarak dış dünyaya ulaşmalarından çok önceki durum da buydu. Etiyopya'nın güney ve batı bölgelerindeki sürekli savaş Galla ve Sidama kökenli pek çok köle sağlamaktaydı. Bu bölgelerin 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Osmanlı tüccarlarına açılması, köle ihracatını köle sağlayan toprakların ekonomisinde önemli bir kalem haline getirdi. İmparatorlukta iç ayaklanma sonucu köleleştirmeye çok ender rastlanmasına rağmen, bir örneğini biliyoruz. 1847'de Bedirhan Bey'in yönettiği Kürt ayaklanması sırasında, Nasturi, Yakubi, Yezidi kadın ve çocukları tutsak alınıp Diyarbakır-Musul bölgesinde köle olarak satılmışlardı. Bunların bazıları, İngilizlerin ricası ve Babıali'nin eylemi sonucunda serbest bırakılmıştı.⁴¹

B-Ticaret Yoluyla Kölelik

Köle ticareti, zamanla bir pazar haline gelmişti. Çoğu Osmanlı kölesinin de ticaret aracılığıyla dolaylı olarak edinildiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Orta Afrika ve Kafkasya'daki köle toplama bölgeleri padişahın yetki alanının dışında kaldığı için, köle ticareti dış ticarete özgü özellikler taşımaktaydı ve iç ticaret, Çerkeslerin gelişine değin sınırlı sayıda köle sağlayabilmişti. Osmanlı'da köle ticaret ağı dört ana koldan oluşuyordu.

1.Kuzey Afrika ticareti

2.Kızıldeniz ticareti

3.Basra Körfezi-Irak ticareti

4.Çerkes ve Gürcü ticareti.⁴²

Tümü beyaz kölelerden oluşan sonuncusu dışında hepsi siyah köle ticaretine dayalıydı.⁴³ Kölelik ve köle ticareti, Osmanlı toplumunda da çağın anlayışına uygun olarak

³⁹ Parlatır,a.g.e.,s.11.

⁴⁰ Şen,a.g.e.,s.23.

⁴¹ Toledano,a.g.e.,s.13.

⁴² A.g.e., s.16-18.

kurumlaşmakla beraber batı, toplumundan farklı bir nitelik taşımaktaydı. Osmanlılarda köleliğin genellikle saray ve konakların hizmet işleriyle sınırlı kalması, toplumsal üretim sürecindeki rollerinin önemsiz oluşu, Amerika'daki plantasyon köleciliğinde olduğu gibi roman ve dizilere konu olacak biçimde acı izler bırakmasına pek yer vermedi. Devletin kuruluş ve büyüme dönemlerinde genellikle savaş esirlerinin köleleştirilmesi ve devşirme sistemi göze çarparken, fetihlerin durmasından sonra uzak diyarlardan satın alma usulüyle yapılan kölecilik yaygınlaştı. Kuzey Afrika bağlantısıyla Sudan'dan, Kızıldeniz yoluyla Habeşistan'dan, Karadeniz yoluyla Kafkasya'dan toplanılan, zenci Gürcü, Çerkez, Abaza vb. çeşitli halklara mensub insanlar, İstanbul, Bursa, İzmir, Belgrad, Sofya, Şam, Halep, Kahire gibi kentlerde kurulan esir pazarlarında alınıp satılırlardı.⁴⁴

Çok eski bir tarihi olan köle ticaretinin, Osmanlı Devleti'nde de Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluncaya kadar devam ettiğini biliyoruz. Gerçi XIX. yüzyılın ortalarında önce zenci, bilahare beyaz köle satışlarının yasaklanması ile alakalı bilgiler varsa da bunlar resmi emirler olarak kalmıştır. Köle ve cariyeler varlıklarını fiilen imparatorluğun sonuna kadar sürdürmüştür.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde Abdülmecid tarafından 1857 yılında yasaklanmasına rağmen köle ticareti sürdürülmüş, getirilen köleler el altından gizlice satılmışlardır.⁴⁶

1-Kaçırma Yoluyla Kölelik

Kaçırma yoluyla kölelik hukuken yasak olmasına rağmen, insanlar kaçırılarak esir pazarlarında satılırlardı. Kaçırma yoluyla köleleştirmenin cezası ölüm olmasına rağmen bu olayın önüne geçilememiştir. Kaçırılma yoluyla kölenin kaynağını başlıca üç bölge oluşturuyordu.

- 1)Macaristan, Eflak, Boğdan, Rusya, Polonya, ve Ukrayna
- 2)Kafkasya.
- 3)Afrika.

Kaçırılma yoluyla kölelik çeşidinde korsan ve deniz haydutlarının rolü de büyük olmuştur. Doğu Anadolu'da Kürtler Ermeni köylerine baskın yaparlar bunlar Yezidi'dir diyerek Ermenileri satarlardı.

İnsanların hayvanlar ve diğer ticaret malları gibi para ile alınıp satıldıkları zamanlarda, barış sırasında, zorla kaçırılarak Osmanlı sınırları içinde esir diye satılan zavallı insanlarla ilgili çok sayıda bilgi ve arşiv vesikasına sahibiz. Kafkasya'dan, Eflak, Boğdan ve Budin taraflarından böyle birçok hür insanın kaçırılarak satıldıklarının yanı sıra, hür ve

⁴³ Erdem, a.g.e., s.77.

⁴⁴ Abdullah Martal, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti", **Tarih ve Toplum**, Ocak 1994/sayı 121, s.14.

⁴⁵ Engin,a.g.e., s.111.

⁴⁶ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", XI. **Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı basım**, Ankara,1994, s.1508.

Müslümanlar'ın bile zaman zaman haraç mezat satıldıkları görülmüştür. Arşivlerde, köle ve cariyelerin ayartıldığını, hür insanların esir diye satıldığını görüyoruz.⁴⁷

İslam ve Osmanlı hukukunda insan hürriyetinin asıl olmasına rağmen fütuhât dönemlerinde dahi, korsanların kaçırma yoluyla hür insanları köle yaptıklarını biliyoruz. Avrupa'dan kaçırma yoluyla getirilen esirler, genellikle harplerde alınan esirler gibi, memleketlerine kaçmamaları için Anadolu'ya getirilerek satılmışlardır⁴⁸

Savaş köle talebini karşılayamadığında pazarları beslemek için köle akınları düzenleniyordu. 1850'lerin sonunda, kuzey pazarlarına köle sağlamak amacıyla Trablus Vilayetlerinde hala akınlar düzenleniyordu. İnsan kaçırma Etiyopya ve Çad Gölü çevresindeki topraklarda çok yaygındı.⁴⁹

Adam kaçırma, köle toplama bölgeleriyle sınırdış olan belli sınır bölgesi halkları tarafından, Osmanlı yönetiminin yaklaşımı dikkate alınmaksızın az çok düzenli olarak uygulanmaktaydı. Anadolu'nun Kuzeydoğu ucundaki halkların, özellikle Lazların ve Çürüksu sakinlerinin adam kaçırmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Kafkas aşiretleri, çoğunluğu küçük kız ve erkek çocuklar olmak üzere birbirlerinin aşiretlerinden karşılıklı adam kaçırıyor ve Osmanlılara satıyorlardı. Çerkes aşiretler, 1860'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na kitle halinde göç etmelerinden sonra da adam kaçırma geleneğini sürdürdüler. İmparatorluk dâhilinde adam kaçıran bir diğer topluluk da Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Iraklı Kürt aşiret üyeleri idi. Şer'î mahkeme kararlarına ve yeni Tanzimat yasalarına karşın, özellikle küçük çapta ve kişi düzeyinde adam kaçırmalar, imparatorlukta köle talebi olduğu sürece devam etmişti.⁵⁰

2-Ailenin Satışı Yoluyla Kölelik

İmparatorluğun Müslüman ve Hıristiyan tebaasının yoksulluk yüzünden çocuklarını satmak zorunda kaldığı zamanlar olmakla birlikte, bu yöntem Çerkeslerin 19. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğa göçünden önce yaygın olarak uygulanmadı. İslam, hür doğmuş Müslümanların ve zimmî gayrimüslimlerin köleleştirilmesini yasaklamaktaydı.

Korkunç ve doğal olmayan bir şey olsa da, aileler (satışın) çocuklarına kendilerinininkinden daha iyi bir toplumsal konum getireceğine inanmakta haklıdır; onlar, genellikle Türk kızlarına verilen en iyi eğitimi alıyorlar ve değil en büyük paşalar, bizzat sultan için de eş olarak seçilmeye uygun görülebiliyorlardı.

İşin bu yanı, Çerkeslerin göç etmelerinden yarım yüzyılı aşkın bir süre sonra hala çocuklarını satıyor olmalarını açıklayabilir. Beyaz köle, birçok durumda gönüllü bir kurbandır. Bir Türk paşasının ya da beyinin haremine girmek Çerkes ve Gürcü kızların en

⁴⁷ BOA, Cevdet Zaptiye, nr.4384; BOA, Cevdet Zaptiye, nr.3319, 3372.

⁴⁸ Engin, a.g.e. ,s.90

⁴⁹ Toledano, a.g.e. ,s.14.

⁵⁰ Erdem,a.g.e., s.65-66-68.

büyük arzudur. Türkler bu kızları edinmek için büyük bir istek duydukları gibi bu kızlarda gitmeye heveslidir.⁵¹

Bu şekilde köleliğin Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar uzandığını görmekteyiz. Fütihat devrinin sona ermesinden sonra, kaçırmanın yanı sıra bizzat ailelerin kendi çocuklarını satmaları, önemli bir köle kaynağı olarak müşahade edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar saray ve konakların köle-cariye ihtiyaçlarını, kaçırma ve ailelerin satışı yoluyla kölelik tarzı karşılamıştır.

Esir diye satılan Tatarlar'ın, kıtlık ve yokluk sebebiyle aileleri tarafından satılmış kimseler olmasını kuvvetle muhtemel görüyoruz. Aileler tarafından satılan esirler konusunda Ahmed Cevdet Paşa şunları aktarmıştır;

“Çerkeslerin Ahlak ve Adetleri” başlığı altında bazı noktalar değinir: bir de (Şelka) adı verilen şaşılacak gelenekleri vardır ki, esir ettikleri Rus Kazağı'nı ellerindeki cariyelerle çiftleştirip dul ederler. Ve guya mahsul saydıkları çocuklarını ne zaman isterse satar ve Tatar kabilelerinden (can büyük) adı verilen kabile cariyelerinden olan öz çocuklarını bile satar. Yetim, bakacak kimsesi olmayan kız ve kadınları, mirzaları bu benim kısmetimdir, yani miri malımdır diyerek ele geçirir ve Rus Kazağı ile çiftleştirip (tokma) adıyla satarlar ama Çerkes kendi evladını satmaz. Öz anaları, babaları veya yakın akrabaları tarafından esircilere satılmış çocuklar, İstanbul ve bazı merkez şehirlerde XX. yüzyılın başlarına kadar esir tüccarlarında görülmüşlerdir.”⁵²

Bazı muhacirlerin köle olmayan evlatlarını ve fakir çocuklarını köle olarak satmalarının men'i, bazı muhacirlerin kız ve erkek çocuklarını köle ve cariye olarak satmalarının kanunsuz bir fiil olması sebebiyle men olunmasına dair belgeler arşivde vardır.⁵³

Geç dönemlerde ise hür sınıftan pek çok Çerkes'in Osmanlıya göçü sırasında çocuklarını sattığı görülmektedir. Alıcılar satıcıdan satın aldıkları kişinin kul cinsinden olduğunu belirten bir belge almaktaydı. Bu dönemde ailelerin kendileri ve çocukların daha iyi bir yaşam istemeleri, bizzat kölelerin buna istekli oluşu ve elbette Osmanlıların köle talebi çocuk satmayı Çerkes aileler açısından iyice kolaylaştırmaktaydı.⁵⁴ Son olarak Anadolu'nun Kuzeydoğu ucunda yaşayan Rus ve Polonyalı asker kaçakları askerlik hizmetinden kurtulmak amacıyla kendilerini Türkler aracılığıyla köleleştiriliyorlardı.⁵⁵

⁵¹ A.g.e., s.69-70.

⁵² Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Üçdal Neşriyat Yay., (Sad. Dünder Gündan), İstanbul,1994,c. 1, s.389-390.

⁵³ BOA, MKT. NZD. nr. 384, 1278

BOA, MKT.UM.. nr.526, 1278.bkz. ek.5.

⁵⁴ Erdem,a.g.e., s. 70-71.

⁵⁵ Erdem, a.g.e. s.72-73.

C-Hediye Yoluyla Kölelik

Osmanlı Devleti'nde bir başka köle kaynağının hediye olarak verilen esirler olduğunu görmekteyiz. Padişahın veya devletin ileri gelenlerine başka ülkelerden, devlete bağlı hanlıklardan veya Cezayir Ocağı denilen denizcilerden gönderilen hediyeler arasında köle ve cariyelerde bulunmaktadır. Osmanlılarda büyük zaferlerden sonra habercileri veya elçileriyle komşu İslam ülkelerine yolladıkları hediyeler arasında köle ve cariyeler gönderdiklerini müşahade etmekteyiz. Komutanlar ele geçirdikleri esirler arasında bulunan müstesna güzelliğe sahip kız ve oğlanları satmaz fidyeye ile serbest bırakmaz genellikle padişaha veya vezirlere hediye olarak sunarlardı.⁵⁶

Kırım Hanı Kırım Giray tarafından bir köle ve bir cariye gönderildiğine dair belge de köle hediye edildiğinin kanıtıdır.⁵⁷ Hediye yoluyla kölelik çok yaygın değildi. Güçsüz devletlerin, devlete bağlandıkları padişah ve devletin ileri gelenlerine hediye olarak gönderdikleri köle ve cariyeler bu tür kölelerin kaynağını oluşturur. “Komutanlar ele geçirdikleri esirler arasında bulunan müstesna güzelliğe sahip kız ve oğlanları satmaz, fidyeye serbest bırakmaz, genellikle padişah veya vezirlere hediye olarak sunarlardı. Osmanlı Devleti'nde de elçiler aracılığıyla İslam ülkelerine köle ve cariyeleri hediye olarak gönderilmiştir.

Mesela Evliya Çelebi, Seyehatname'de hediye edilen kölelerden şöyle bahsetmektedir; 1654'te Dümbülü Kalesi ve Tebriz hanları, birer Gürcü köle hediye etmişlerdir.⁵⁸ Çeşitli sebeplerle Osmanlı Devlet'ine hediye edilen köleler az da olsa köle sayısının artmasında etkili olmuştur.

II-Kölelerin Etnik-Dinî ve Kadın-Erkek Dağılımı

A-Etnik ve Dini Dağılım

Osmanlılarda kölelerin kaynağı XIV. yüzyılda Yunan ve Bulgarlar, XV. yüzyılda Sırp, Arnavutlar, Bosnalılar, XVI. yüzyılda Macarlar, Almanlar, İtalyanlar, İspanyollar, Gürcüler ve Ruslar idi.⁵⁹ XVI. yüzyılda Konya'da pazarlanan esirlerin % 28'inin Rus kökenli olduğu görülmektedir.⁶⁰ Osmanlı Devletinde köleliğin başlıca kaynağının savaş esirleri ve ticaret yolları olduğu bilinmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin en büyük hasımlarından biri Rusya olup, devamlı savaş halinde idi. Rumeli'de yapılan savaşlarda bir hayli esir sağlanmaktaydı. Ayrıca Kırım tatarları ve Nogaylar 1699'da Rusya içlerinde yaptıkları akınlarda büyük miktarda esir elde edip Osmanlılara satmışlardı. Tüccar eliyle getirilen köleler ise çoğunlukla Karadeniz'in kuzeyinden ve doğum yoluyla getiriliyordu. Balkanlar olsun, Rusya'nın güneyi olsun Osmanlılardan öncede köle ihraç eden memleketler idi. Osmanlılar zamanında da tüccarlar vasıtasıyla Rusya'dan bol miktarda köle ve cariye getiriliyordu. Balkan yarımadasından getirilen esirler Gelibolu ve Marmara üzerinden Anadolu'ya getirilmekteydi. Böylece Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılıyordu.

⁵⁶ Engin, a.g.e., s.99-100.

⁵⁷ BOA, C..HR.. nr.678. 1255Z.

⁵⁸ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, c.IV., Yapı Kredi Yay., İstanbul, s.1340-1341.

⁵⁹ Sak, a.g.e., s. 217.

⁶⁰ Şen, a.g.e., s.25.

Rus asıllı kölelerin sayısının çok olmasının sebebi bu olmuştur. Rus asıllı kölelerden sonra çoğunluk zenci kölelerdi.⁶¹

Osmanlı Devleti'nde zenci köleler Mısır ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Eyaletleri yoluyla Sudan'dan ve sahra altı bölgelerden ithal ediliyordu. Etiyopyalı köleler Habeş eyaletinden Hicaz ve Mısır yoluyla gelirlerdi. Doğu vilayetleri ise Basra Körfezi ve Irak yoluyla Doğu Afrika'dan beslenmekteydi.⁶² Osmanlılar, Afrikalılar ve Habeşler arasındaki farkı genellikle göz önünde bulundurmamakla birlikte tüm Afrikalıları “zenci” ya da “Arap” diye sınıflandırmıştır. Ayrıca sicillerde köleler için “zengi (zenci)”, “Arab”, “siyah Arab”, “kara”, “kara Arab” tabirleri kullanılmaktadır.⁶³ Türkmenler bir diğer köle grubunu oluşturmuştur. Müslümanların köle olarak kullanılması yasak olmasına rağmen bir grup İranlılar tarafından Karadeniz'deki en önemli liman kenti olan Trabzon'a getirilerek köleleştirilmiştir.⁶⁴ Sicillerde belirtilen bu kölelerden başka Balkanlardan getirilen köleler de bulunmaktadır. Bunlar Lehistan, Hırvatistan, Arnavutluk, Sırbistan, Eflak, Boğdan, Bosna, Bulgaristan ve Mora gibi yerlerdir. Balkanlı kölelerden başka Hintli ve Berberi kölelere de rastlanmaktadır. Bu kölelerin nasıl ve ne şekilde getirildikleri tespit edilmemiştir. Ancak bunların tüccarlar aracılığı ile geldikleri muhtemeldir.⁶⁵

Osmanlı Devleti zaman zaman iç karışıklıklara sahne olmuştur. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu gibi vilayetlerde kontrolü sağlayamaması Kürt aşiretlerin işine gelmiş ve bu kaos ortamında Yezidileri, Nesturileri ve Yahudileri köle olarak satmışlardır. Osmanlı yönetiminin Kürtlerin büyük çapta adam kaçırmalarına engel olması Yezidiler, Nasturiler ve Yahudileri köle pazarlarına düşmekten kurtarmıştır. Burada, bu kölelerin öncelikle yerel talebi karşıladıklarını, Diyarbakır ve Musul gibi kentlerde satıldıklarını belirtmeliyiz.⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes köleliği ve köle ticareti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında birbirleriyle bağlantılı fakat yine de farklı olan birkaç kalıba girmiştir. Kölelerin başlıca tarım ve ev(harem) köleleri olmak üzere iki türü vardı; her iki grup da aynı hukuki statüye sahipti ve Çerkeslerin köle sınıfına mensuptu.⁶⁷ Çerkes ve Abazalar kendi çocuklarını gönüllü olarak da satmıştır. Osmanlı, Çıldır Sancağı, üzerinden, yani Batum'a sınır olan Acareler ve Çürüksu kazalarının güzergah olarak kullanıldığı Gürcü köle ticaretine “uskurcuk” adını vermektedir.⁶⁸ Çerkes köle ve cariyelerin köle olarak satılması ve ticaretle uğraşmasını yasak olması ve diğer muhacirler gibi davranılmasına yönelik belgeler arşivlerde görülmektedir.⁶⁹

⁶¹ Sak, a.g.e., s.219.

⁶² Toledano, a.g.e., s.7.

⁶³ Sak, a.g.e., s.219.

⁶⁴ Erdem, a.g.e.,s.83.

⁶⁵ Sak,a.g.e., s.224.

⁶⁶ Erdem,a.g.e., s.82.

⁶⁷ Toledano, a.g.e., s.125.

⁶⁸ Şen, a.g.e., s.113.

⁶⁹ BOA, DH, İ.U.M., 84/14, sene 1336.

B-Kadın-Erkek Köle Dağılımı

Osmanlı Devleti'nde köle tabiri ile cariyeye tabiri arasında hukuki muhteva itibariyle hiçbir mana farklılığı yoktur. Her ikisi de rıkkıyet yani kölelik manasını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Sadece köleliğe maruz kalmış erkekler için “kul” veya “köle” tabiri kullanılırken, köle kadınlara da “cariye” veya “eme” tabiri kullanılmıştır.⁷⁰ Bu kölelere, şehirlerin sosyo-ekonomik yaşantısının her alanında rastlamak mümkündür. Gücü yerinde olan erkek köleler, uşak, kapıcı, bahçıvan vb. işlerde, kadınlar ise cariyeye, hizmetçi, dadı, vb. hizmetler için kullanılırlardı.⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında kölelik kurumu, devlet yapılanmasıyla karışık bir durumda olan askeri-idari kulluk düzeninin yanında başka biçimlere de oturtulmuştur. Bu dönemde köle talebi, daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi, ev hizmetlerinde de ortaya çıkmıştır.⁷² Köleliğin meşruluğunu koruduğu ve imparatorluğun sonuna değin haremde de hizmet etmesi için çok sayıda kadın köle temin edilirdi.⁷³ Erkek köleye olan talebin az olması, Osmanlı'da kölelerin ev içi hizmetlerinde kullanılmasından ileri gelmektedir. Büyük arazileri içeren toprağın işlendiği tarım faaliyetleri Osmanlı'da yaygın olmadığı için tarım işçisine, yani erkek köleye ihtiyaç duyulmadığı, erkek köle sayısından anlaşılmaktadır.⁷⁴ Ayrıca köle almayı düşünenler kölelerde yaptırmayı düşündükleri işe uyacak nitelikler aramaktaydı. Odalık olması düşünülenlerde güzellik, hizmet kölelerinde ev işleri becerisi, erkek kölelerde zeka aranırdı. Bunların yanı sıra Osmanlı köleliğinin yapısı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli değişikliklere uğramıştır. Bu yüzyıllarda siyah, beyaz, Etiyopyalı ırklara mensup kadın ve erkek köleler imparatorluğa getirilmiş ancak kölelerin büyük çoğunluğunu Afrikalı kadınlar oluşturmuştur. Evliya Çelebi kendi zamanında, Rumeli'deki bir panayırı anlatırken, panayırın bir bölümünde esir pazarı olduğunu tarihe şöyle geçmiştir:

“İnsanoğlu pazarı kurulup, binlerce ay ve güneş yüzlü güzel kızlar ve oğlanlar alınıp, satılır. Bunun yanında kara zenci pazarı olur ki kırk, elli bin kişi gelip kara adamlar alırlar. Zira bu diyarda karalar ve karılar gayet makbul kölelerdir. Bunlar genellikle, Macar, Nemse, Çek ve Hırvat kölelerdir. Kulağı halkalı kölelerin isimleri ise Kazanfer, Hoyrad, Azadlı, Azadsız, Kuli, Gönlü, Zavallı, Fehzad, Yunak, Buyak, Kaso ve Sülmüş gibi isimlerdir. Cariyeler ise genellikle Erdel kızları, İsveç, Çek, Leh, Tot, Korol, Macar, Nemse, ve Hırvat kızlarıdır. Onların isimleri de şu şekildedir, Gülmah, Hilahe, Mihri, Mahebru ve Çaresaz gibi isimlerdir.”⁷⁵

⁷⁰ Akgündüz, a.g.e. s.120.

⁷¹ Martal, a.g.m., s.15.

⁷² Erdem, a.g.e. s.14.

⁷³ A.g.e., s.80

⁷⁴ Şen, a.g.e., s.78.

⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.VIII., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2010, s.410-331.

19. yüzyılın ikinci yarısına baktığımızda Osmanlı kentlerinde beyaz erkek köleler nadirdir. Bunlar daha çok köylerde serf/köle konumunda rençber olarak çalışırlar aileleri de onların konumunu paylaşır onlarla aynı işi yapardı. Bu yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca kölelere duyulan talep sabit kalmış ve yüzyılın son çeyreğinde de azalmıştır. Bu azalışın sebebi genellikle aile ya da hane halkından olmayan kişilerin Osmanlı evlerinin mahremiyetine girmelerine izin verilmek istenmemesiydi.⁷⁶ Köle talep alanları gibi nedenleri de farklıydı kölenin genç ve güçlü olması verilen işlerin ehemmiyeti açısından son derece önemliydi yaşlı olmak güçsüz ve hastalık demektir hem köle için hem de köle sahibi için zordu zaten bu tip köleler de esir pazarlarında pek talep görmüyor esircilerin elinde kalıyordu.

Kadın erkek dağılımı açısından 17. yüzyıla ait İstanbul mahkeme kayıtlarında yer alan 1000 tereke defteri üzerinde yapılan inceleme şu sonuçları ortaya koymaktadır.

1-102 kişinin mirası arasında köleler,199 kişinin mirasında ise cariyeler vardır. Köle sahibi 2 kadın ve 100 erkek bulunmaktadır.

2-Cariye sahibi 199 kişiden 159'u erkek 40'ı ise kadındır.

3-159 erkeğin sahip olduğu toplam cariyeye sayısı 278, 40 kadının ise 64 tür. Cariyeler arasında hizmetçi ve istifraş hakkına sahip olanlar da vardır.

4-241 kişinin miras olarak bıraktığı toplam 513 köle ve cariyenin 171'i köle 342 ise cariyeden oluşmaktadır.

Askeri zümre ve diğer üst düzey kadroların sahip olduğu cariyeye oranı erkek kölelere göre daha yüksek olmuştur. Buradan çıkan sonuç toplumun eğilimi köleden çok cariyeye yöneliktir. Köle ve cariyeye gereksinim duyanların % 60'ı bir köle cariyeye yetinmiştir.⁷⁷

Osmanlı'da görüldüğü üzere daha çok kadın köle talep görüyor. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Daha sonraki konularda cariyeye müessesesinde daha geniş değineceğiz ama özet olarak vermek gerekirse, kadın köle birçok yerde talep görüyordu. İslam hukukunda cariyeler efendileri ile sınırsız bir karı-koca münasebetine sahip midir? Cariyeler, bugünkü metresler gibi, her gücü yeten hür erkek ile yatıp kalkmakta mıdırlar? Cariyeler, cinsi zevkleri tatmin için mi kullanılıyorlardı? “Hayır” Cariye, kadın köle demektir. Cariyeler de diğer köleler gibi, İslam hukukunun köleler için tesbit ettiği hukuki statüye sahiptir. Asrımızdaki işçi kadınlar veya evlere gelen hizmetçi kadınlar gibidirler. Her cariyeye denilince karı-koca ilişkisi akla gelmemelidir. Bu cariyeler iki ayrı statüdedir: Birincisi; hizmetçi statüsündeki cariyeler, ikincisi; bazı farkları ile birlikte istifraş hakkı bulunan eş statüsündeki cariyeler.⁷⁸ Beyaz cariyeler daha çok ikinci statü için kullanılırsa de siyah cariyeler ev işlerinde, dadı, temizlikçi vb. gibi işlerde kullanılıyordu.

⁷⁶ Toledano,a.g.e., s.65.

⁷⁷ Akgündüz, a.g.e., s.172-173.

⁷⁸ A.g.e., s.161-162.

III-Köle Pazarları

Osmanlılarda köle ticaretinin resmen yasaklandığı 1263 (1847) tarihine kadar gerek devlet merkezinde gerekse büyük şehirlerde köle ve cariyelerin alınıp satıldığı yerlere köle pazarı denmekteydi. Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul'da muazzam köle pazarları ve esir haneler bulunmaktaydı. Ayrıca Belgrad, Sofya, Üsküp, Kefe, Şam, Bağdat, Erzurum, Kahire, Mekke ve Medine gibi devletin önemli merkezlerinde de köle pazarları mevcuttu.⁷⁹

Bursa'daki köle pazarına Rumeli kökenli esirlerin yanında, Karadeniz limanlarından köleler getirilmiştir. Bunlar genellikle savaş, korsanlık veya başka bir nedenle düşen Rus veya Kafkas kökenli esirlerdi. Ayrıca ticaret için Bursa'ya gelen İranlı, Hintli, Memluklu, tüccarların getirdiği Afrikalı zenci köleler görülmektedir. Osmanlıların sınırları büyüdükçe Edirne gibi Macar-Türk sınırına yakın şehirler ile Midilli gibi büyük adalar esir ticareti merkezlerine dönüştürülmüştür. XIX. yüzyılda giderek büyüyen ve esir pazarlarındaki yerini alan İskenderiye ve Kahire esir pazarlarını, merkezi Afrika'daki Voday, Bagirmi, Bornu ve Sudan'daki Beyaz ve Mavi Nil Havzaları ile Kardofa ve Darfur'dan getirilen Habeş asıllı siyah köleler doldurmuştur. Batı Etiyopya'nın beslediği esir pazarları da Galla, Sidama, Gurage ve Hicaz olmuştur.⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğuna yönelik Kuzey Afrika köle ticaretinde adı geçen antrepolar Murzuk, Gat, Gadames ve Calo gibi sahra kasabalarında bulunurdu. Çerkes ve Gürcü ticareti ise kervanlarla değil gemilerle yürütülürdü.⁸¹ Esir pazarları Belgrad ve Sofya'dan Halep, Şam, Bağdat, Mekke, Medine, Hicaz, İskenderiye, Kahire ve Tunus'a kadar Osmanlı Devleti'nin bütün merkez şehirlerinde mevcut olmasına rağmen İstanbul payitaht olduğundan, çeşitli konularda olduğu gibi, esir ticaretinde de birinciydi.

İmparatorluktaki en büyük ve işlek köle pazarı İstanbul'daki köle pazarıydı. İstanbul'dan sonra imparatorluğun en faal köle pazarları Cidde, Mekke, Medine, Hudeyde, Basra, Trablusgarp, Bingazi ve İzmir'de bulunmaktaydı. Esir pazarı, Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye kapısının kuzeyinde tavuk pazarı yakınlarındaydı. Esir pazarları kente gelen seyyahların da en ilgi çektiği yerlerdi. İstanbul esir pazarı 1846 yılında kaldırıldı. Fakat köle ticareti sona ermedi, sadece arka sokaklara taşınmıştı. Zenci köleler Fatih, beyaz köleler Tophane ve Karabaş semtlerinde satılmaktaydı.⁸² Bazı tarihçiler İstanbul'daki ilk esir pazarının bugünkü Haseki semtinde kurulduğunu yazmakta ve esir ticaretinin III. Murad döneminde eski ve yeni bedestanlarda merkezileştiğini ifade etmiştir. Bedestenlerde gerçekleşen esir ticaretinde bir dönem esir ticareti yapma yetkisi olmayan kadın esircilerin sayısı artmış, bazı sipahi ve yeniçerilerin adına fuhuş için aracılık etmişlerdir. Esirci esnafı ve tellallardan bazıları da esir sahibi Müslümanları kandırarak kölelerini başka yerlerde satma işine girmişlerdir. Onların bu işlerini yasadışı yollardan ticaret yapmak anlamına gelmekteydi. Bu tür suçları işleyen tellallar görevlerinden alınmışsa da kiminin esirci kimisinin de aracı adına bedestenlerde alım satım yapması engellenememiştir. Gerek yasadışı satış yapan gerek fuhuş için aracılık

⁷⁹ Sak, a.g.e., s.165-166.

⁸⁰ Engin, a.g.e., s.123-124.

⁸¹ Toledano, a.g.e., s.41.

⁸² A.g.e., s.44-45.

edenlerin yanında bir de kölelerini yüksek fiyatla satabilmek için “taze esir oğlanların yüzüne kadın gibi düzgün boya sürenler” de bulunmaktadır. Bundan şikâyetçi olan ruhsatlı esir esnafları III. Mehmed zamanında bu durumun ortadan kaldırılmasına yönelik bir ferman yayınlatmayı başarmıştır.⁸³

Esir Hanı 1637’den 1846’ya kadar İstanbul’da köle satışlarının merkezi olmaya devam etmiştir. Sultan Abdülmecid Aralık 1846 yılında Bab-ı Ali’ye gelerek esir pazarının insanlık ile zıt bir şey olduğunu esir pazarının hemen dağılmasını esirlerin daha insani bir tarzda satılmasını emredince Esir Hanı kapatılmış, Bekar Hanı olmuştur.⁸⁴

Afrikalı köle ticaretinin 1857’de yasaklanmasından sonra Trablus’ta katı önlemler uygulanmış ve ticaretin Bingazi’ye kaymasına sebep olmuştur. Bu durum Calo’yu 1870 ve 1880’lerde en önemli Kuzey Afrika köle ticareti konumuna getirmiştir. Burada bulunan köleler dinlenmeleri ve tutsak edenlerin dili, dini ve gelenekleri hakkında bilgi almaları için bir ve ya iki ay kalmışlardır. Genellikle sahilde kurulmuş bazı köylerin dinlenme noktası ve köle devşirme antreposu olarak kullanılmaları da karşılaştığımız başka bir olgudur. Doğu Karadeniz’deki Batum’un Ebu İshak Köyü’nde halkın baş uğraşı köle ticaretiydi. Bu köylerden esirler Batı Anadolu ve Rumeli pazarlarına gönderilmekteydi.⁸⁵ Doğunun çeşitli yörelerinden tüccarları çeken büyük panayırarda da kölelerin alınıp satıldığı görülürdü. Somali kıyısında ki Berbera’daki büyük fuarda Habeş köle ticaretiyle uğraşanlar nisan ve eylül aylarında bu fuara katılmaktaydı. Bu fuara katılmak için Hindistan, İran, Basra Körfezi, Hadramut, Yemen, Somali, Etiyopya ve Afrika içlerinden gelenler mevcuttu. 1857 fermanına kadar Hartum ve Kahire’de de köle pazarları bulunurdu.⁸⁶

A-Köle Satışı

Köle satışları alan ile satan arasında pazarlık usulü ile gerçekleştirildiği gibi dellal tarafından müzayede usulü ile de gerçekleşmiştir. Derral satışlarında köle çarşıda satışa çıkartılıp açık arttırma ile en yüksek fiyatı verene satılmıştır.⁸⁷ Pazarlardaki satışlar da açık arttırma ile gerçekleşmiştir. Bu satışlarda, esirci odalarındaki köle ve cariyeler alıcıların önüne çıkarılır ve fiyatlarda esirlerin fiziksel özellikleri önemli rol oynardı. Satışları devlet adına esirci emini denetler kırkta bir oranında resim alırdı.⁸⁸ Önce satılmış olup sahibi tarafından herhangi bir sebeple elden çıkarılmak istenen esirlerde yine Esir pazarında esirciler ve esirciler dellalları vasıtasıyla emanet mal olarak satılırdı. Esirciler bu gibi esirlerin satışından bir dellaliye alırlardı. Esirciler kendisine satılmak üzere bırakılmış esiri kaç gün yanında kalarak beslemiş ise bir nafaka bedeli alırdı. Esircilerin kendi malları olan cariyeleri “allık ve kızılık” ile boyayarak satış pazarlarında cazibeli göstermeleri yasaklanmıştır. Cariye ve

⁸³ Engin, a.g.e., s.111-123.

⁸⁴ A.g.e., s.130.

⁸⁵ Toledano,a.g.e., s.43.

⁸⁶ A.g.e., s.43.

⁸⁷ Sak, a.g.e., s.171.

⁸⁸“Kölelik”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, c.19, Ana Yayıncılık, İstanbul,1994, s.328

köleler süslü ve güzel esvaplarla alımlı gösterilir ise, esirci onları üstlerindeki o esvaplarla satmaya mecbur idi.⁸⁹

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin esircilik yapmalarını ve pazardan esir almalarını yasaklamıştır. Fakat bu yasak hemen hemen her zaman çeşitli şekillerde istismar edilmiştir. 10 Ocak 1576’ da gayrimüslimlere esir satışının yasaklanma gerekçesi açıklanırken bu kararın arkasında Yahudi ve Hıristiyanlara satılan esirlerden bazılarının Müslüman asıllı olması gerçeği yatmaktadır. Bu yasak Müslüman asıllı esirlerin din değiştirmesini önlemek için konulmuştur. Yaşlı ya da genç bütün esirlerin Müslümanlara satılmaları zorunluluğu sürekli tekrarlanmıştır. Buna uymayan satıcı ya da alıcıların hepsine kürek cezası verileceği bildirilmiştir. Bu önlemlerde sorumluluk mutlak ve sert önlemlerle kadıya yüklenmiştir.⁹⁰ Ancak gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köleleri alıp satmaları serbest bırakılmıştır.⁹¹

Bir kimse, parasını alıp müşteriye teslim etmediği kölesini elinden kaçırmış ise ya müşterinin parasını iade etmek ya da kölesini bulmak zorunda bırakılmıştır.⁹² Pazarda bulunan kölelere günlük 50-60 para verilmiştir. Bu paranın esirlerin yeme içme ve giyim masraflarına kullanılması ve araçların elinde kalmaması için Kethüda Efendi görevlendirilmiştir. Satış muamelesi tamamlandığında devlet tarafından *pençik vergisi alınır. Bu vergi Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi’nde esir başına alıcı ve satıcıdan ikişer akça alması emredilmiştir. Ayrıca İstanbul’dan satın alınan kölelerin başka şehirlere gönderilmeleri yasaklanmıştır. Bu ancak izinle mümkün hale gelmiştir.⁹³

B-Köle Satışı Hakkında Görüşler

Köle satışları konusunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Köle satışlarının nasıl yapıldığı konusunda en erken olarak Kanuni zamanındaki usulü görmekteyiz. Koçu’dan aktaran Engin, buna göre köle satışını şöyle anlatmaktaydı:

“Bedestenlerde köleler satılırsa önde bir komisyoncu gider esirler kendisini takip ederler. Almak isteyen biri çıkarsa onunla pazarlığa başlar, anlaşmazlarsa bir başkasıyla pazarlığa tutuşulur. Eğer daha fazla veren biri çıkarsa malı (köleyi) ona verir. Arta kalanları ertesi günü yeniden pazara getirir. Bu iş hepsini satıp bitirene kadar devam eder. Alıcı bizde at alışlarında olduğu gibi, kölenin bütün uzuvlarını inceler önce dişlerine bakar, dişleri düzgünse daha fazla para eder. Çünkü dişlerin iyi durumda olması sıhhatli bir bünyesinin işareti olduğunu düşünürler. Aynı şekilde kadın kölenin göğüs ve baldırlarına bakarlar. Kadın köle o zaman eteklerini

⁸⁹ Engin, a.g.e., s.134-135.

⁹⁰ Şen, a.g.e., s.60.

⁹¹ Sak, a.g.e. s.175.

⁹² A.g.e., s.177.

⁹³ Engin, a.g.e., s.137.

*Köleler için ödenen vergiye *pençik resmi* deniliyordu. Pençik ise, verginin ödenmesi üzerine gümrük tarafından köle sahibine verilen mülkiyet belgesidir. Pençik resmi aslında “beşte birlik vergi” demektir. Bkz, Toledano, a.g.e., s.58.

dizlerine kadar yukarı çekmek zorundadır. Satın almak isteyen herkes böyle yapar.

“Kaba bir alıcı satın almaya niyet ettiği köleyi şöyle bir görüp beğenmekle kalmaz, ağız kokusu gibi herhangi bir özü, yarası, çıbanı bulunması ihtimaline karşı kulaklarını burnunu ağızını ve dişlerini muayene eder. Gömleğini çıkartıp çıplak vücudunu görür; paçalarını sıvayıp bacaklarına bakarlardı. Satışa çıkarılan mutlaka yalın ayak olurdu, düz tabanlılık uğursuz bilindiği için taban muayenesine pek önem verilirdi. Düz taban kölelerin fiyatları çok düşük olur, öyleleri hatta alıcı bulamaz esirci elinde kalırdı. Bundan ötürü taban muayenesine esir alır iken esirciler de dikkat ederlerdi. Köle satışlarında bu muayenelerin kolay yapılması için köle ekseriya müzayede de alıcılara bir iç donu ile çıplak olarak arz edilirdi.”⁹⁴

18. yüzyıl sonlarında İstanbul’a gelen Fransız seyyahı Oliver’in gözlemlerine göre Osmanlı sarayına girmeleri için bizzat anaları ve babaları tarafından satılan Gürcü ve Çerkes kızları çocuk yaşlarda esir pazarlarına getirilirdi. Satış sırasında kadın köleler kesinlikle çıplak gösterilmez, alıcı adına vücutları hakkında sadece yaşlı bir kadın bilgi sahibi olabilir, hiçbir gayrimüslim esir pazarına giremezdi. Esir tacirleri arasında satılacak kızları gayrimüslim birinin görmesi halinde onlara değerinden kaybettireceği şeklinde garip bir inanış bulunmaktaydı.⁹⁵

Ziya Kazıcı eserinin Muhtesip ve Esirci Esnafı adını taşıyan bölümünde esir pazarından bahseden bir yazarın esir pazarında satılan erkeklerin üst başlarının temiz tutulup insanca muamele gördüklerini kadınlardan sadece kaba işler için satılan zenci kölelerin açıkça satışa çıkarıldıklarını güzel veya beyaz esirlerin dikkatle gizlendiğini nakletmekte ve konuya şöyle devam etmektedir;

“Köle ticaretinde bir çeşit aldatma aracı olarak kabul edilen reklam ve güzel gösterme vasıtalarının kullanılması yasaklanmıştır. Bu yüzden kölelerin yüzüne pudra rastık vs. gibi şeyleri sürüp onları genç ve güzel göstermenin yasaklandığını hem konu ile ilgili kanunnamelerden hem de zaman zaman ısdar edilen fermanlardan öğreniyoruz. Bundan başka ruhu veya bedeni herhangi bir rahatsızlığını gizleyerek köle veya cariyeyi satmakla yasaklanmıştır. Nitekim eval-i Ramazan 1037 (6-15 Mayıs 1627) tarihli bir mahkeme kararına göre Trabzon’da Yazıcı Mehmet adındaki şahıs Ahmed oğlu Mehmed Çelebiye 31,5 kuruşa bir cariyeyi satar. Gerçekte zayıf görünüşte bir fiziğe sahip olan bu cariyenin herhangi bir hastalığı bulunmadığı söylenir. Fakat bir ay geçmiş bulunmasın rağmen cariyenin iyileşmemesi ve zayıflığının bir illete bağlı olduğunun

⁹⁴ Reşad Ekrem Koçu, “Esir Hanı, Esir Pazarı”, X, 5276-5277.’ dan aktaran Engin,a.g.e., bkz. s.134-135.

⁹⁵ A.g.e., s.247.

anlaşılması üzerine mahkeme cariyeyi eski sahibine iade ettiği gibi gereken ihtimam gösterilerek tedavisinin efendisi tarafından sağlanması bir gelenek haline gelmiş olduğundan aksine hareket eden kimselerin bu davranışlarının cezai müeyyide ile sonuçlandığı bilinmektedir. Binanaleyh hastalanan kölenin tedavisi ve tedavi masrafları bütünüyle efendisine ait bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir.”⁹⁶

Alphonse De Martine de esir satışlarını ve esir pazarlarından şöyle bahsetmektedir;

“Esirciler pazarları siperli revaklarla çevrili geniş, üstü açık bir avlu. Bu revakların bir yanında satıcıların esirleri topladığı odaların açık kapıları görülür. Pazarda gezinen dolaşan alıcılar açık kapılardan odaların içindeki esirleri seyrederek. Kadınlar ve erkekler ayrı odalarda toplanmış ilkin bu dağınık grupları gözden geçirdik. Bunların en dikkat çekici olanı on iki, on beş kadar Habeş genç kızı idi. Başları üstünde vazo taşıyan antik çağların kariyatid heykelleri gibi birbirlerinin sırtına dayanmış duran bu genç kızlar yüzleri seyirciye dönük olarak halka kurmuşlar, çoğunun yüzü çekici güzellikte. Bu kadınlar badem gözlü, burunları hafif kemerli, dudakları ince yanakları oval ve zarif, saçları karga kanadı gibi simsiyah ve parlak yüzlerinin düşünceli, kederli, ve mahmur ifadesiyle bu Habeş kadınları tenlerinin bakır rengine rağmen olağan üstü güzellikte hayranlık uyandıran yaratıklar ince ve uzun boyludurlar. Güzel memleketlerindeki palmiyenin dalları gibi Esir pazarında girdiğimiz son odalar yarı kapalı idiler. İçeriye alınmamız için bir süre hayli tartışmamız gerekti. Bu odaların her birinde bir kadının bekçiliğinde tek bir esir bulunuyordu. Bunlar memleketlerinden yeni getirilmiş genç ve güzel Çerkes kızları idi. Dikkati çeken bir zarafet ve incelikte beyazlar giymişlerdi. Güzel yüzlerinde ne keder ne şaşkınlık sadece gururlu ve kayıtsızlık okunuyordu. Rusya kadın ticaretini yasak ettiğinden, Rum kadınları saraydan çekildiklerinden beri beyaz tenli ve güzel Gürcü ve Çerkesler çok azaldılar. Bu güzel yaratıkların fiyatı on iki-yirmi bin kuruşa kadar yükselirken fazla güzel olmayan siyah esirler beş altı yüz franka kadar en güzelleri ise bin, bin iki yüz franka kadar satılıyordu. Bu güzel esirler İstanbul’un genç bir paşasının haremine götürülmek üzere gözlerimizin önünde satın alındı.”⁹⁷

⁹⁶ Ziya Kazıcı, “Osmanlılar Döneminde İhtisab Teşkilatının Köle Haklarını Koruması”, **V.Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler**, c.1, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1985, s.332-339.

⁹⁷ Alphonse De Lamartine, “Esir Pazarı” (Çev. Nurullah Berk), **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.2, İstanbul,1985, s.571-572.

İKİNCİ BÖLÜM

KÖLE KULLANIM ALANLARI

İslam Hukukunun iki temel kaynağı vardır. Bunlardan biri savaş esirleri, bir diğeri ise doğumla gelen köleliktir. Osmanlı Devleti'nde iki türlü köle görülmekteydi. Bunlar; devlete ait köleler ve şahıslara ait kölelerdir. Devlete ait müesseselerde ve beytülmale ait olmak üzere ve cariye olarak kullanılırlar bunlara devlete ait köleler denilir. Devletin dışında kalan kölelere ise şahıslara ait köle denilirdi.

I-Devlete Ait Köleler

Savaşlar yoluyla elde edilen ve ticaret yoluyla gelip devlete satılan esirlerdir.

A-Ortakçı Kullar (Abid-i Enbazan) ve Ortakçılar (Reaya-ı Ziraat Sazan)

Otakçı kullar devlete ait hassa çiftliklerinde çalışırlar. “Bunlar genellikle sultanların ve yönetici sınıf üyelerinin mülk ve vakıflarında çalıştırdıkları savaş tutsakları ya da satın aldıkları kölelerdir”.⁹⁸ Daha ziyade devlete ait hassa çiftliklerinde çalışan bu kölelere “ortakçı kullar” denilmiştir. Ortakçı kullar ilk defa Orhan Gazi döneminde görülmüştür. Orhan Gazi döneminden itibaren tarım toprakları ve köylere yerleştirilen ortakçılar **servaj** usulüyle çalıştırılıyordu. Fatih döneminde sarayın meyve sebze ve tahıl ihtiyacını karşılamak üzere Sırbistan ve Mora seferinden getirilen otuz beş bin köle İstanbul'daki otuz beş boş köye yerleştirilmiştir.

Otakçı; beylikten, vakıf idaresi veya toprak sahibi özel şahıslardan aldığı tohumu eker biçer ve üründen öşür ile tohum çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktarı vakıf idaresi veya toprak sahibi ile paylaşır.”⁹⁹

Osmanlı Devleti'nde miri arazi üçe ayrılırdı. Bu ayırım tımar, zeamet ve has şeklinde yapılmıştır. Bunlardan özellikle padişahlara ait olan ve yıllık geliri 100.000 akçeden fazla bulunan çiftliklere hass-ı hümayun denilmekteydi. Bu çiftlikler “ortakçı” ve “ortakçı kul” adı altında toplanan iki grup insan tarafından işletilmiştir.¹⁰⁰ Ortakçılara kalacakları yer verilir tarlalarda kullanılacak araç gereçler temin edilirdi. Çiftliklerde yaşayan ortakçılar kendi aralarında evlenebilirler, çoluk çocuk sahibi olabilirlerdi.

Otakçı kullarla hukuki yönden farkı olmayan ortakçı kesim denen grup vardı. Ortakçı kullar mahsülden tohum ve öşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı hizmet ettiği vakıf veya kişiyle paylaşırken, kul kesimciler ne ekerlerse eksinler belli bir miktar ürün vermek zorundaydılar. Özel şahsa ait kesimcilerde bulunmaktaydı. Osmanlıda devlete ait sığır ve

⁹⁸ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s.117.

⁹⁹ Efkân Uzun, **15.Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kölelik** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enst., Ankara 1998., s.93-94.

¹⁰⁰ Akgündüz, a.g.e., s.178.

koyunların korunması, bakımı ve otlatılmasıyla ilgilenen köleler vardı. Bunlara sığırcı kullar veya koyun kâfirleri denmekteydi.

Bunlar savaşlarda esir alınan veya ihtiyaca göre köle pazarlarından satın alınan köle ve cariyelerdir. Bunlara toprağa bağlı köleler veya kullar demekte mümkündür. Bunların bulunduğu köylere de kulluklar denilebilir. Bu kulluklar İstanbul Haslar Kazası ve Marmara çevresinde ise Marmara Haslar Kazası adı altında müstakil birer yargı merkezi kabul edilmiş ve buralara ait özel kanunnameler yayınlanmıştır.¹⁰¹ Bunların hukuki durumuna bakacak olursak;

1-Ortakçı kullar ancak kendi gibilerle evlenebilirler, dışarıdan evlenmeleri yasaktır. Kendi rızaları ile kul olan insanlarla evlenmek istemeyen cariyeler, kullar arasından seçilecek bir erkek ile zorla evlendirilebilirler. Cariyeler ihtiyaçtan fazla olduğu zaman, hariçten evlendirilmelerinde bir mahsur bulunmamaktadır. Cariyenin dışarıya satılması manasına gelen bu durumda ağırlık adı altında bir para istenmektedir. Cariyelerden biriyle evlenmek isteyen hür bir gayrimüslim hem ortakçılık şartları ile her sene birer müd (yirmi kile) buğdayla yarımşar müd arpa ve yulafı ekip biçmekle mükelleftirler. Bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar, annelerinin hukuki statülerine tabii tutulmaktadırlar.¹⁰²

2-Ortakçı kul öldüğü zaman geride karısı ve çocuğu yoksa malına devlet el koymaktaydı. Kölenin yetişkin bir oğlu olması halinde arazisi bu oğla kalmaktaydı bu durumda oğul, ailenin reisi olarak babasının yerini almakta ve topraklarının işlenmesinden sorumlu tutulmaktaydı. Eğer küçük kardeşleri varsa onun koruması altına girmekte ve annesi evlenmek zorunda bırakılmamaktaydı.

3-Bir kölenin dul karısının çocuklarının küçük olması halinde bile kadın evlenmeyebilir, ailenin üstünde olan arazi erişkinliğe geldiğinde en büyük oğla iade edilmek üzere hassa köyünün ileri gelenleri tarafından işletilebilirdi. Köle ancak ardında erkek çocuk bırakmadan evlendiğinde dul eşi başkasıyla evlendirilmekte ve arazisine el konulmaktaydı.¹⁰³

4-Ortakçı kullar çalışmak istedikleri mesleği seçme özgürlüğünden mahrumdurlar.

5-Ortakçı kullar ait oldukları vakıf yönetimine veya hususi şahıslara birtakım angarya hizmet yapmaya, fazla çalışmaya ve tavuk, çörek, yağ, meyve gibi hediyeler vermeğe mecbur tutulabiliyordu.

6-Ortakçı kulların buldukları köylerde vergi toplamak, adli işlerle meşgul olmak ve ceza vermek için devlet memurları ve kadılar yetkili değildi. Bu konuda yetki sahibi olanlar, vakıflarda mütevelliler, haslarda ise eminlerdi.¹⁰⁴

Ortakçılar çiftlikten anlayan hür reayadır. Ortak, belirli şartlar çerçevesinde bir kimse ile işbirliği yapan kimseye denir. Rumeli ve Marmara da kul olan insanların azad edilmesi

¹⁰¹ Uzun, a.g.e., s.93

¹⁰² Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye de Servaj Var mı İdi?**,TTK, Ankara, 1956,s.243.

¹⁰³ Erdem, a.g.e., s.28.

¹⁰⁴ Barkan, a.g.e., s.243-244

sonucu kulluklar boş kalmıştır. Bu nedenle azadlı veya azadsız kullar ile hariçten gelen hür ortakçı ve kesimciler buralarda birlikte çalışmaya başlamışlardır. Bu insanlar hür olup, bunlara ortakçı veya ortakçı reaya denmektedir. Ortakçı kulların kısa zamanda ortakçı (hür reaya) statüsüne geçmeleri Osmanlıda uygulanan toptan azad etme yoluna bağlıdır. Bazı köylerde oturanların çoğu ellici veya kul olmadığı halde ortakçı çiftliği tuttuğu için ortakçı kullar gibi işlemlere tabii tutulmuşlardır. Ortakçılar Anadolu da; Ankara, Karaman, Bolu, Bursa, İçel, Teke, Hamid, Aydın Manisa, Kütahya vilayetlerinde görülmektedir.

Ortakçıların işledikleri topraklar hukuki statü bakımından üçe ayrılmaktadır. Bunlar reaya toprağı üzerinde çalışanlar, tımar erlerinin hassa çiftlikleri içinde çalışanlar ve padişah haslarında çalışanlar. Bunlar arasında yoğunluk bakımından reaya çiftlikleri üzerinde çalışanlar diğerlerinden sayıca azdır.¹⁰⁵

1. Kesimci Kullar

İstanbul haslar kazasında ortakçı kullar adıyla görülen devlete veya vakıflara ait kölelerin benzer bir türü de Bursa ve Biga civarındaki bazı çiftlik mâlikane ve vakıf arazilerinde “kesimci” veya “ellici” adıyla görülmektedir. Ortakçı ve kesimci arasındaki fark fazla değildir. Kesimci, zirai işletmeler içinde daha çok hürriyete sahip bir işçi gibidir. Ne kadar tohum ekirse eksin her yıl belirli bir kesim ürünü vermeyi kabul etmiş kişidir. Kesimcilerde kul olan ve olmayan olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan bazıları vakıf idaresi tarafından çiftliklerde istihdam edilmek üzere satın alınıyorlardı. Bu tür çiftlik veya malikânelerde kesimci olan hürlerin ise buralarda çalışan cariyelerle evlenerek kesimci oldukları görülmektedir. Ayrıca bunlar arasında azad edilmiş köle ve cariyeler de vardır.¹⁰⁶

2.Sığırcı Kullar

Savaşta esir alınan ve köle statüsüne konulan kul ve cariyelerin bir kısmı da Bursa ve çevresindeki hass-ı hümayunlarda devlete ait olarak beslenen sığırların veya koyunların korunması bakımı ve otlatılması için çalıştırılmışlardı. Bunlara “sığırcı kullar” veya “koyun kâfirleri” denmektedir. Bunların tamamı köle olmayıp içlerinde cizye veren hür gayrimüslimler de vardır.¹⁰⁷

3.Kürekçiler (Forsalar)

Forsa tabiri küreğe mahkûm suçlu manasına gelmektedir. Akdeniz’de donanmanın gelişimi, rüzgâra hâkim olabilecek, güçlü kürekçilere duyulan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Köle bulabilmek için özellikle Hıristiyan ülkelere, Gine, Livorno ve Malta’daki pazarlara yönelmekteydi¹⁰⁸. Osmanlı Devleti’nde savaş esirlerinin yirmi yaşından yukarı olanları kürek çekmek üzere tersanelere alınmaktaydı. Savaşlarda yakalanan gayrimüslim

¹⁰⁵ Uzun, a.g.e., s.100-101.

¹⁰⁶ Akgündüz, a.g.e., s.182.

¹⁰⁷ A.g.e., s.183.

¹⁰⁸ Maurice Lengelle, **Kölelik**, İletişim Yay., İstanbul,1993, s.29-30.

korsanlar kürekçi oturaklarında prangaya vurulmakta ve öldükleri zaman zincirlerinden kurtulmaktaydı.¹⁰⁹

Tersanelerde çalıştırılan Hıristiyan kölelerle suçlu Türkler içinde Forsa tabiri kullanılırdı. Buradaki esir işçilerden “Forsa Zindanı Kâtibi” denen yüksek memur sorumlu idi. Kadırgalarda 200, büyük başardalarda 504 forsa kürek çekerdi. Yarı resmi veya sivil gemilerde forsa eksikliği esir pazarlarından satın alınan kölelerle giderilirdi. Kürek çekmek için gemilere getirilen forsaların kaçmamaları için ayaklarına demir kelepçe geçirilmekteydi. Bu forsalar oturak denilen aralıksız sıralara oturmakta oturdukları bu sıralara “manga” adı verilmekteydi. Her an bir isyan hareketine girişmeleri veya bir savaş sırasında geminin hareketini engellemeleri ihtimali düşünülerek forsaların Hıristiyan ve Müslüman karışık olmalarına dikkat edilirdi.¹¹⁰

Bazı zamanlarda Türkler arasından da ücretle çalıştırılmaları karşılığında tedarik edilen kürekçilere “ahbab” ve esir kürekçilere “çakal” denilirdi. Osmanlı gemilerindeki bu forsalar aynı çağların Hıristiyan gemilerindeki kürek çekenler gibi olmayıp hür kürekçiler gibi ücret almaktaydılar. Ücretlerini biriktirenler değerlerini ödeyerek özgür kalabiliyorlardı.¹¹¹

B-Kapıkulları

Osmanlı Devleti’nde kölelerin bir eğitime tabii tutularak devlet ve ordu yönetiminde kullanma usulüne “kul” sistemi denilmektedir. Kölelerin eğitilip devlet kademesinde kullanma usulü Sasani, Roma, Bizans ve Abbasiler gibi bütün Ortadoğu ve Akdeniz havzalarında kurulmuş devletlerde görülmüştür. Osmanlı Devleti bu sistemi Anadolu Selçuklu Devleti’nden miras alarak geliştirmiş ve etkili bir biçimde kullanmıştır.¹¹²

Osmanlı ilk dönemlerinde özellikle Rumeli de artan fetihler esnasında devamlı bir orduya ve daha fazla askere ihtiyaç duymuştu. Osman ve Orhan Gazi zamanlarında atlı aşiret kuvvetleri ile yaya ve müsellemlerin gittikçe büyüyen Osmanlı Devleti’nin ihtiyaçlarını karşılamayışı I.Murad döneminde daha da belirgin hal almıştı. Bu ihtiyaca binaen önceleri savaşta esir düşen, askerlik yapmaya elverişli Hıristiyan çocukların 1/5’ine kısa bir süre ile Türk terbiyesi verilerek yeni bir askeri sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. İşte bu teşkilatlanma ile kapıkulu ocaklarının çekirdeği oluşturulmuştur.¹¹³

Kapıkulu ocakları ve bunların başında gelen Yeniçeri teşkilatı Osmanlı Devleti’ndeki merkezi ordunun en önemli vurucu güçlerindedir. Yeniçerilerin sahip oldukları imkanlardan dolayı devletin yükselme döneminde yeniçeri teşkilatında görev almak Müslüman ve gayrimüslim herkesi cezp ediyordu. Osmanlı Devleti’nde yeniçeri ocaklarına asker temin eden iki önemli kaynak vardır.

¹⁰⁹ Engin, a.g.e., s.167.

¹¹⁰ A.g.e., s.168

¹¹¹ A.g.e., s.169.

¹¹² Mehmet Ali Ünal, “Medeniyeti ve Müesseseleriyle Osmanlılar (1300-1600)”, **Tarih El Kitabı**, (Ed. A. Nezihi Turan), Grafiker yayıncılık, Ankara, 2002, s.186.

¹¹³ Uzun, a.g.e., s.81.

1. Pençik Oğlanları ve Acemi Ocağı

I.Murad döneminde büyük hukukçu Karamanlı Rüstem'in teklifiyle çıkarılmış olan pençik kanununa göre; savaş esirlerinin beşte biri devlet hesabına ve asker ihtiyacını karşılamak üzere alınıyordu.¹¹⁴ Sultan I.Murad döneminden Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar Yeniçeri Ocağının asker ihtiyacını karşılayanlar pençik oğlanları olmuştur. İslamiyet'te esirlerin ganimetten sayıldığı ve beşte birlik kısmının Kuran'ın emriyle peygambere (devlete) ait olduğu bilinmektedir. Devlete ait olan bu kısma Farsça pençyek (1/5), halk dilinde ise pençik adı verilmiştir. İslam hukukunun verdiği yetkiyle bu esirler katledilebilir, köle yapılabilir, zımmi statüsüne konabilir veya Hanefi mezhebinin bazı âlimlerinin karşı çıktığı haliyle bir bedel karşılığında serbest bırakılabilirlerdi. Devlet, askerliğe elverişli olmayanlardan da pençik resmi almış, asker olarak alınanlara pençik oğlanı denmiştir.

Toyca denilen akıncı subaylarının ve akıncıların aldığı esirler, pençikçi denilen bir memur tarafından toplanıyordu. Acemi ocağının temelini bu pençik oğlanları teşkil ediyordu. Pençik oğlanları adıyla toplanan bu savaş esiri gençler bir nevi devletin köleleri statüsüne sahip oluyor; ancak kendilerine köle muamelesi yapılmıyordu.¹¹⁵

15.yüzyıl tarihçisi Neşri'nin ifadesine göre Hayr-üd-Din Paşa, eytdi: "Bunları Türk'e virelüm. Hem Müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensünler, sonra getürelim Yiniçeri olsunlar." demiştir.¹¹⁶ Bu ifadeden bu teşkilatlanmanın ilk öncüsü ve kurucusunun Çandarlı Hayreddin Paşa olduğu anlaşılmaktadır.

Gelibolu'da kurulan ilk Acemi Ocağı Şehzade Süleyman tarafından teşkilatlandırılmıştır. Seferlerde esir alınan Hıristiyan gençleri belli bir eğitimden geçtikten ve bir müddet donanma hizmetinde at gemilerinde çalıştıktan sonra Yeniçeri Ocağına alınmaya başlamıştır. Sonrasında donanma hizmeti kaldırılarak Anadolu'daki Türk çiftçi ailelerine verilip burada 3 ila 8 yıl arasında değişen bir müddet kalıp, Türkçe öğrenip Müslüman olduktan sonra 1 akçe yevmiye ile Gelibolu Acemi Ocağına geçmeye başlamışlardır. Buradan da muayyen bir eğitim alan acemiler daha sonra Yeniçeri Ocağına kaydolunurlardı. Fetihden sonra İstanbul'da da bir Acemi ocağı kurulmuştur.¹¹⁷ Acemi Ocağındaki yeniçeri adayları çeşitli imalathanelerde, miri gemilerde odun ambarları ve hasta odalarında çeşitli hizmetler görürler, hanedanın, yeniçeri ağasının, vezirlerin saray, cami, çeşme gibi inşaatlarında çalışırlardı. Ayrıca acemi ocağını besleyen üç kaynak bulunmaktaydı. Bunlar savaş esirlerinin beşte biri, devşirme yoluyla alınan Hıristiyan çocukları ve kapıkulu mensuplarının çocukları. Savaşlarda alınan esirlerle ilgili Pençik Kanunu denilen bir kanun oluşturulmuş ve alınan esirlere de Pençik Oğlanı adı verilmiştir.¹¹⁸

1362'de çıkarılan pençik kanunu sonradan daha detaylı hale getirilmiştir. Acemiliğe alınmayanlar; şirhor (süt emenler), beççe (3yaşından 8 yaşına kadar yavru), gulamçe (8-12

¹¹⁴ İnalçık,a.g.e., s.17.

¹¹⁵ Akgündüz,a.g.e., s.198-199

¹¹⁶ Mehmed Neşri, Neşri Tarihi, **Kitab-ı Cihan-Nüma**, c.I. TTK, 1949, Ankara, s.199.

¹¹⁷ Ünal, a.g.e., s.204

¹¹⁸ A.g.m., s.204-205.

yaş arası küçük çocuk) gulam (bülüğ çağına gelmiş çocuk), sakallı (tırışı gelmiş olanlar) ve pir (ihtiyar) gibi çeşitli gruplara ayrılmışlar ve buna göre de vergiler yeniden düzenlenmişti. Bundan başka esirlerin malul veya vücut azalarının tam olup olmadığına göre de alınan vergiler değişiyordu. Bu vergilerin alınması için akıncıların yanında pençikçiler bulunuyordu. Orduda İstanbul ve Gelibolu gibi yerlerde pençik resmi almak için pençik emini denilen memurlar bulunuyordu.¹¹⁹

2. Devşirme Sistemi ve Acemi Ocakları

Fetihler sayesinde zaman içinde genişleyen devletin askere olan ihtiyacı da o nispette artış göstermiştir. Önceleri uygulanan pençik kanununa göre alınan esirler bu ihtiyaca cevap veremiyordu. Zira devlet sınırlarının genişlemesinden sonra bazı siyasi gelişmeler ve kargaşalar sonucu ordunun mevcudu azalmaya başlamıştı. Özellikle Timur'la yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra fetihlerin durmasıyla pençik oğlanı temini de imkânsızlaşmış ve asker kaynağı olarak yeni bir usule ihtiyaç duyulmuştu. Daha önceki İslam ve Türk devletlerinde uygulanmış olan ve adına devşirme denilen bir sistem için II. Murad zamanında bir kanun çıkarılmıştı. Böylece pençik kanunu yerini devşirme kanunu almıştır.¹²⁰

İhtiyaca göre 3-5 yıl veya daha fazla uzun sürelerde devşirilen bu çocuklar 8 ila 18 yaş arasındaki bekârlardan olacaktı. Önceleri Rumeli de uygulanan bu kanun özellikle Arnavutluk, Mora ve Bulgaristan'da daha sonra ise Sırbistan, Bosna Hersek ve Macaristan'da tatbik edilmiştir. XV. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'daki Hıristiyan ailelerden de devşirme alındığı görülmektedir. Devşirme işinin başındaki en büyük amir Yeniçeri Ağası idi. Acemi ocağına asker alınması onun Divan'a arz edeceği tezkire ile olurdu. XVI. yüzyılın ilk yarısından sonra ocaktan tayin olunan bir devşirme emini ve bir memur, kadılar, sancak beyleri ve tımarlı sipahilerinde yardımıyla askere alınacak çocuklar toplanırdı. Daha öncelerden bu işleri kadılar, sancak beyleri ve beylerbeyi yaparlardı. Fakat bunların bazı suistimalleri ve rüşvet almaları gibi olumsuz yönlerinin ortaya çıkması sonucu bu işlerin merkezden yapılması kararlaştırılmıştı. Devşirme memurları genellikle yeniçeri ocağının ileri gelen komutanları arasından seçilirdi. Bu memurun elinde padişahın konuya ilişkin bir mektubu bulunurdu. Böylece sahte devşiricilere fırsat verilmezdi. Ayrıca bu işlemler esnasında görülen yolsuzluklara da mümkün mertebe fırsat verilmemeye çalışılmıştır.¹²¹

Devşirmeye gerek duyulduğu zaman yeniçeri ağası divana başvurarak ihtiyaç miktarını bildirir ve devşirmeye gidecek olan ocak ağalarını seçerdi. Bunun üzerine devşirilecek mıntıklara emirler gönderilecek sancakbeyi, kadılar ve topraklı süvarilerin yardımı temin edilerek ocaktan bir devşirme ile bir devşirme memuru tayin edilirdi. Devşirme ağası da denilen devşirme memurunun eline fermandan başka aynı şeyleri bildiren bir yeniçeri ağası mektubu verilirdi. Bu fermanlarda her mıntıkadan alınacak oğlan adedi sayısı kazalara göre belirtilmiştir. Devşirme memuru bu mıntıkları gezerek kırk evden bir oğlan çocuğu hesabıyla devşirme işlemini gerçekleştirmiştir. Devşirme işlemi yapılırken 14-18 yaş arasında

¹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları**, c.1, TTK, Ankara,1988,s.10.

¹²⁰ Abdülkadir Özcan," Osmanlılarda Askeri Teşkilat", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.4, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.15

¹²¹ M.Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarihi Deyimleri Sözlüğü**, c.1, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1993, s.444-445.

olanlar tercih edilmiş, evliler alınmamıştır. Devşirilen çocukların köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının ve sipahinin isimleri, yaşı bütün eşkâli ve sürücü denilen sevk memurunun adı deftere yazılırdı.¹²² Devşirme kanununda toplanacak çocukların nitelikleri belirtilmiştir. Buna göre Hıristiyan çocukların en asilleri, papaz oğulları iki çocuk olanın biri birkaç çocuğu olanın en güzeli ve sıhhatlisi seçilirdi. Bir oğlu olanın çocuğu alınmazdı. Annesiz babasız çocuklar, aç gözlü oldukları bilinenler ve yüzü gözü açılmamış çocuklar da toplanmazdı. Evlenmiş ve sanat sahibi olmuş çocuklarla aşırı derecede uzun ve kısa boylular da devşirilmeyenler arasındaydı. Ancak uzun boylu çocuklardan endamı düzgün olanlar sadece saray için alınabilirdi.¹²³ Yahudilerden asla devşirme alınmazdı. Rus Çingene ve Acemlerden oğlan devşirmek de yasaklanmıştı. Devşirilen çocuklar sürü denilen 100, 150, 200 veya daha fazla gruplar halinde ve sürücülerin sorumluluğu altında payitahta sevk edilirdi. Bunların sevkleri esnasındaki yemek masrafları devşirildikleri yerden hil'at baha veya kul akçası adıyla bir miktar para alınırdı. Bu para ilk zamanlarda 100 akçe iken XVII. yüzyılda 600 akçeye çıkmıştır. Tek oğul, evlilerden başka köy kethüdası oğlu, çoban, sığırtmaç, köse, kel, doğuştan sünnetli, Türkçe bilen, sanat sahibi, İstanbul'a gelip gitmiş olanlar da devşirilmemiştir.¹²⁴

Poturoğulları denilen Bosnalı Müslümanların çocukları saray ve bostancı ocağı için devşirilirdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde fethedilen Bosna halkı kendiliğinden Müslüman olmuşlardı. Bu davranışlarını mükâfatlandırmak için saraya alınmalarına karar verilmiştir. Fatih ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında bir ara Trabzon'da devşirme alınmış fakat III. Mehmed zamanında bu usulden vazgeçilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarına kadar devşirme işinde çok hassas davranılmıştır. Bu sebeple Türk, Kürt ve Gürcü Hıristiyan tebaanın çok olduğu Karaman ve Erzurum arasındaki bölgeden çok az oğlan devşirilmiştir. Kayseri'den ilk toplama Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış ve Osmanlının en büyük şaheserlerine damgasını vuran Mimar Sinan bu esnada alınmıştır.¹²⁵

Çeşitli bölgelerden sürüler halinde at deve veya araba gibi nakil vasıtasıyla İstanbul'a getirilen bu çocuklar muayene edildikten sonra sağ ellerinin şahadet parmağı kaldırılarak Kelime-i şahadet getirtilip Müslümanlığa ilk adımı atarlardı. Sonra yeniçeri ağası tarafından teftiş edilip, içlerinde sünnetlilerin olup olmadığı tespit edilir, uygun olanlar eşkâl defterine kaydedilip Acemi Ocağı cerrahı tarafından sünnet edilirdi. Bundan sonra yeteneklerinin belirlenebilmesi için bir dizi sınava tabii tutulurlardı. Elemeler yapılırken ilm-i kıyafet (phrenology) yoluyla çocuğun karakteri ve zihni özellikleri kadar dış görünüşe de önem verilirdi.¹²⁶ Becerikli ve kapasiteli gençler saray için, gürbüz ve sağlam yapılı olanlar ise Bostancı Ocağı için ayrılırdı. Buna Türk'e vermek denilirdi. Türk ailelerinin yanında en az 3, en fazla 8 yıl yeterli eğitimi alan Acemi Oğlanları, eşkâl defterlerine bakılarak Gelibolu ve İstanbul Acemi Ocağına sevk edilirdi. Acemi Ocağı'nda askeri ve mesleki eğitim alanlar kabiliyetlerine göre Yeniçeri Ocağına, Enderun Mektebi'ne veya başka yerlere dağıtılırdı.

¹²² Akgündüz, a.g.e., s.188.

¹²³ Özcan, a.g.e., s.255.

¹²⁴ Akgündüz, a.g.e., s.189.

¹²⁵ Pakalın, a.g.e., s.447; Uzunçarşılı, a.g.e.,s.15-20.

¹²⁶ Uzun, a.g.e., s.88.

Acemi Ocağı fertlerine ulufe denilen bir maaş ödenirdi. Bu maaşlar bir iki veya 2.5 akçe arasında değişirdi. Bunun dışında “adet-i zerpul” adıyla papuç akçası alırlardı. Acemiler Yeniçeri Ocağı’na çıkarırken ikişer akça yevmiye ile deftere kaydedilirdi. XVI. yüzyıla kadar düzenli olan devşirme işlemi yüzyılın sonunda bozulmaya başlamıştı.¹²⁷ Küçük yaşlarda toplanıp sıkı bir eğitimden geçirilen devşirme oğlanları, kabiliyet ve birazda talihlerine göre en yüksek mevkilere kadar çıkabiliyorlardı. Fatih Sultan Mehmed tarafından Türk asıllı Çandarlı ailesine vurulan darbeden sonra birkaç istisna dışında hemen bütün veziriazamlar devşirmelerden tayin edilmiştir. Bunların arasında Mahmud, Gedik Ahmed, Makbul İbrahim Sokullu Mehmed, Ferhad, Lala Mehmed, Kara Murad, Kemankeş Mustafa Paşalar ve Köprülü ailesinden değerli sadrazamlar çıkmıştır.¹²⁸

3. Dokumacı Köleler

Dokumacı köleler, Osmanlı Devleti’nin en büyük ticaret şehirlerinden Bursa’da karşımıza çıkmaktadır. Bursa, İstanbul, Amasya, Tokat ve Sakız ile birlikte dokumacılık sanayinde büyük bir gelişme göstermiştir. Buraya ticaret için gelen yabancı tüccarların bir bölümü bu şehrin cazibesi karşısında iş yerlerini buraya taşıyarak yerleşiyorlardı. Arap illerinden ve İran’dan gelenler olduğu gibi, henüz Osmanlı hâkimiyetine girmemiş olan Anadolu şehirlerinden de halkın Bursa’ya yerleştiği görülmektedir. Kendi isteğiyle Bursa’ya yerleşen hür insanların dışında, kaderin bir cilvesi ile savaşlarda esir alınarak köle statüsüne konulan ve esir pazarlarında satılarak, iş gücünden faydalanılan insanlar da buraya geliyorlardı.¹²⁹ Osmanlı Devletinde köleliğin iki kaynağı, savaş ve ticaret idi. Tüccarlar eliyle gelen köleler çoğunlukla Karadeniz’in kuzeyinden ve doğusundan geliyorlardı. Bu bölgeler Osmanlılardan önce de köle ticaretinin ve köle ihracının önemli merkezlerindedir. Balkanlardan gelen esirler ise ya Gelibolu üzerinden ya da Marmara Ereğlisi üzerinden Bursa’ya gelirdi. Diğerleri de Karadeniz liman şehirlerinden ülkeye gelirdi. Bu kölelerin çoğunluğu Bursa’nın ihtiyaçları için kullanılırken önemli bir kısmı da İran ve Memluk Devleti’ne ihraç ediliyordu. Şehirde Balkanlı, Rus, Çerkes esirler yanında az miktarda Hintli ve Afrikalı kölelerde vardı. Bunlar İranlı ve Arap tüccarlar eliyle ülkeye geliyorlardı.¹³⁰ XV. yüzyıl Bursa’sında dokumacılık sadece erkeklere has bir iş değildi. Bu işte bedenlen çalışan cariyelerde vardı. Mükatebe (anlaşma yoluyla köle azadı) yapan köle, hürriyetine biran önce kavuşmak için işinden büyük bir gayretle çalışırdı. Zaten efendisinin esas beklentisi budur. Bu sayede köle için verdiği sermayeyi kısa sürede geri kazanacak, yeniden köle alacak ve benzer şartlarla onunla mükatebe yapacaktır. Efendi mükatebe yaptığı zaman, kölesinin herhangi bir kumaş çeşidini ne kadar zamanda bitirebileceğini hesaplamıştır.¹³¹

¹²⁷ Yusuf Halaçoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1995, s.48-49.

¹²⁸ Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *TDVİA*, c.9, İstanbul,1994, s.256.

¹²⁹ Halil Sahillioğlu, *On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler*, TTK, Ankara, 1983, s.217-218.

¹³⁰ Sahillioğlu, a.g.e., s.218.

¹³¹ Geniş bilgi için bkz. Sahillioğlu, A.g.e., s.223-229.

C-Harem

Harem; Arapça da yasak gizli anlamına gelir.¹³² Genellikle, ev reisinin kadınları, cariyeleri ve çocuklarıyla yaşadığı yer demektir. Aynı zamanda evin kadını anlamına da gelir. Haremın asıl adı ise Dar'üs-saadedir. Anlamı “saadet evi” demektir. Doğu memleketlerinden Hindistan'da “Perde” veya “Zenane”, İran da “Enderun”, Arabistan'da “Harem” tabiri kullanılmaktadır. Bizde de “Harem” tabiri Dar'üs-saade'den daha yaygın olarak kullanılmıştır.¹³³

Leslie P. Pierce Harem-i Hümayun adlı eserinde haremde şöyle bahsetmektedir;

“Harem sözü Osmanlı tebaasına salt cinsellikle tanımlanmış bir mekânı çağrıştırmıyordu. Harem, İslam söz dağarcığında Arapça h-r-m kökünden türetilmiş önemli bir kelime ailesinin üyesidir. Harem sözlük anlamıyla bir mabet ya da kutsal alandır. Genel girişin yasak ya da belirli davranış biçimlerinin yasak olduğu bir mekânı ima eder. Bir hanenin özel yaşama ilişkin bölümlerine ve uzantısı olarak burada yaşayan kadınlara da harem deniliyor olması, İslamiyet'in bu bölümlere, özellikle hane kadınlarıyla belirli bir kan bağı derecesinin dışında kalan erkeklerin (namahrem) girişini kısıtlamasından kaynaklanır. Harem bir saygı terimidir, dinsel saflık ve şeref kavramlarını hatırlatır, insanı zorunlu bir temennaya davet eder. Sadece bir ailenin kadınları bağlamında belli bir cinsiyet ifade eder.”¹³⁴

Harem de kendi içerisinde farklı bölümlere ayrılmakta ve her bölüm kendi içerisinde bir bütünlük sağlamakta idi. Harem, ilk olarak 1909 İhtilâlden; yani II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra dünyaya kapılarını açmıştır.¹³⁵ Vahdettin'in 17 Kasım 1922'de yurtdışına gitmesinden sonra da Harem dağıtıldı. Refet Paşa kumandasındaki birlikler işgal altındaki İstanbul'a girmişlerdi. Saltanat kaldırıldı ve saray haremindeki kadınlarla bütün görevliler serbest bırakılmıştır.

1.Hadım Ağaları

Hadımlık veya başka bir ifadeyle tavaşılık doğuştan veya sonradan yapılmış bir ameliye nedeniyle erkekliğin kaybedilmesi manasına gelir. Bir insanı cinsi hayatından mahrum etmek olan hadımlık, İslam hukukunda caiz görülmemiştir. Hadımlığa hisa veya ihtisa denmektedir. Osmanlı şeyhülislamı da hadımlığın caiz olmadığına dair bir fetva vermişlerdir. Hareme alınan bu insanlar satın alınırken *ilm-i sima ve ilm-i kıyafet yoluyla fiziki ve ruhi özellikleri de çok titizlikle incelenirdi. Bu konuyla ilgili kaynaklarda şu ifadeler yer almaktadır:

¹³² İlber Ortaylı, **Osmanlı Sarayında Hayat**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008, s. 145.

¹³³ Çağatay Uluçay, **Harem II**, TTK, Ankara, 2001, s.7.

¹³⁴ Leslie P. Pierce, **Harem-i Hümayun** (Çev, Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.2.

¹³⁵ Uluçay, a.g.e., s.XIX.

“Geldik imdi hadım olarak istihdam etmek için alacağın kulun nişanlarına. Gayet kara ve ekşi yüzlü ve yüzü buruşuk olsun. Gövdesi zayıf, derisi kuru, saçı yufkacık, dişleri seyrek, sesi incecik ve baldırları ince olsun. Dudağı kalın, burnu yassı parmakları kısacık, boyu büğrü ve boynu ince olsun. Bu dediğim gibi olunca sarayda hadım olmaya yarar. Amma sarayda ak hadım olması gerekmez. Hele ki benzi kızıl olursa sonra gayet sakın sarışın hadımdan, çok çekin bu cinsten. Hele saçı yoluk gözü sulanır, çapaklı ve yaşarır olursa. Derler ki, kendi sever avreti ya da başkasına sevdirmek için pezevenklik eder. Hasılı bunun gibiden hayır gelmezmiş.”¹³⁶

Hayaları tesirsiz edilen hadımların, tamamında olmasa bile bir kısmında, erkeklik uzvunun yeniden geliştiği ve hatta cinsi hayata hazır hale geldiği de araştırmaların ve tarihi olayların ortaya koyduğu bir gerçektir. Hareme hizmetçi olarak alınan bu hadımların erkeklik hayatının yeniden başlaması ve ortaya çıkması halinde; hadım olan hizmetçiler haremın antresinin dışında dolaştırılmamışlar ve asıl hareme ancak izinli ve ailenin nezareti ile haremine alınan hadımların erkeklik organlarının tamamıyla kesilmiş olduğuna dikkat edilmiştir. İstisnai olarak hareme alınan hadımlarda sonradan erkeklik organlarını oluşması halinde, bunların belli bir maaş bağlanarak hemen haremden çıkarıldıkları görülmektedir. Tüm alınan tedbirlere rağmen kimi zaman hem cariyelerden hem de hadım ağalarından bir kısım fitnelere sebep olanlar çıkabilmiştir.¹³⁷

Sabah-akşam harem-i hümayûn kapılarını kilitlemek, kapıda nöbet beklemek, girip-çıkanları kontrol etmek, arabalara refakat etmek, doktorlarla beraber girip-çıkma, hâriçten hiç kimseyi içeriye bırakmamak hadım ağalarının başlıca görevleri idi. Osmanlı haremine alınan bu erkekler ak hadımlar ve kara hadımlar olarak ikiye ayrılmıştır.

Ak hadımlar: Kur'an-ı Kerim, insanları hadım etmeyi yasak ettiğinden, ilk zamanlarda hele imparatorluğun genişlediği sıralarda, İstanbul'a bol sayıda Macarlardan, Almanlardan ve Slavlardan esir getirilmiştir. Böylece ilk ak hadımlar bunlar arasından sağlanırdı. Daha sonra Gürcü, Ermeni ve Çerkesler'den de satın alma yoluyla hadımlar sağlanmıştır. Bab-üs-saade'yi bekleyen ak hadımların en önemli görevi, padişahın mabeyin dairelerini korumaktı. Ayrıca Enderunlu gılmanların her çeşit işleri ile saraya alınış ve çıkışları hakkında padişaha bilgi vermek bunlara aitti. Ulufeleri doksan akçe olup, ayrıca

¹³⁶ Akgündüz, a.g.e., s.268.

*Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı Hz.'nin **Marifetname** adlı eserinde insanların dış görünüşüne göre karakter analizi yapılan İlm-i Simâ (şimalar ilmî) ilminin kullanılmış olduğu bazı kriterlerdir. C.3.Sad. (Turgut Ulusoy), İstanbul, 1975,Bahar Yay., s.153.

¹³⁶ A.g.e., s.268-269.

¹³⁶ Halaçoğlu, a.g.e., s. 38.

senede on beş tülbent, on altı endaze atlas ve üç bin akçe kuşak bahası idi. Saraydan çıkmaları gerektiğinde Mısır Beylerbeyliği veya emaret verilirdi.¹³⁸

Kara hadımlar: Hem fitneye daha çok yol açma ihtimali, hem teminindeki güçlük ve hem de hadım edilmelerinin zorluğu ve dayanıksız olmaları sebebiyle özellikle III. Murad zamanında Osmanlı Haremde ak hadımların yerini zenci olan siyah hadımlar almaya başladı. Bunun üzerine esir tüccarları Mısır, Habeşistan ve Orta Afrika'ya kadar giderler türlü yollarla esir ettikleri zenci çocuklarını hadım ettirdikten sonra başta Mısır ve İstanbul olmak üzere Akdeniz limanlarına satarlardı. Bu yolla hareme alınan zenci hadımlardan bir ocak kuruldu ve adına da ağalar ocağı denildi. Ağalar ocağına alınan zenci çocukları, kendilerinden daha büyük hadım ağalarınca yetiştirildi. Bunlara Türkçe öğretilir ve güzel isimler takılırdı. Sarayın ve haremde adabı nazari ve tatbiki olarak öğretilirdi. Enderun okulunda olduğu gibi harem de bir okuldu. Belli bir yaşa kadar eğitilen ve eğitimlerini tamamlayan hadımlar, daha sonra görevlerine tevzi edilirdi.¹³⁹ Kara hadımların en büyük amirine Darüssaade Ağası veya Kızlar Ağası denirdi. Harem kısmında buldukları için harem ağası da denmekteydi. XVI. yüzyıl sonlarına kadar kapı ağasına bağlı idiler. Bu dönemden itibaren vezirlik derecesinde Darüssaade ağalığı kurularak haremi hümayun ağalarından padişahın itimadını kazanmış biri bu makama getirilmiştir. Kanuni devri ortalarından III. Murad devrine kadar Haremeyn Evkafı muhasebeciliği veya müfettişliği ile de görevlendirilmişlerdir. Bu yetki XVI. yüzyıl sonlarında Babüssaade ağalarına geçmiş ise de 1593'de tekrar Darüssaade ağaları nezaretine verilerek, kapı ağalarına evkafa ait bazı küçük işler bırakılmıştır.¹⁴⁰

Haremde en yetkili görevli olup, Osmanlı sarayında ve haremde istihdam edilen hadım ağalarının sayıları bazen çok artmış ve zaman zaman azaltılmasına çalışılmıştır. Hadım ağası reisleri arasında dereceler vardı. Bunlar kızlar ağası, valide ağası, şehzadeler ağası, valide sultan haznedar ağası, kiler ağası, büyük oda ağası, küçük oda ağası şeklinde sıralanmaktadır. Harem ağasının başlıca görevleri haremi korumak, yeni cariyeler sağlamak, harem halkının terfileri, yerine göre cezalandırılmalarıyla ilgili hususları padişaha arz etmek, sultanların evlenmesinde vekilliklerini yapmak, kendine bağlı personeli idare etmektir. Sultan Mehmed Reşad'ın 1909'da tahta çıktıktan sonra harem ağasına gönderdiği fermanda, Harem-i Hümayun'da bulunan kadınların kıyafetlerine dikkat etmek, adaba aykırı giyinmeleri uyarmak veya menetmek, saray kadınlarının dışarıya çıkmaları halinde yanlarında bir hadım ağası bulundurmamak, akşam namazından sonra hadım ağalarını haremde tutmamak, akşamdan sonra olağan dışı bir durum meydana gelirse kızlar ağasını haberdar etmek, harem mensuplarının yakınları hariç bohçacı, işçi vb. yabancı kadınların içeri girmesine izin vermemek gibi hususlar zikredilmektedir.¹⁴¹

¹³⁹ Akgündüz, a.g.e., s.270.

¹⁴⁰ Halaçoğlu, a.g.e., s. 38-39.

¹⁴¹ Abdurrahman Şeref, c.I(1329)'dan aktaran Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Harem", TDVİA, c. 16, İstanbul, 1997, s.136.

2. Haremdeki Cariyeler

Osmanlı sarayında cariyelerin, Orhan Bey döneminden beri var olduğu bilinmektedir. Fakat cariyelerin haremde çoğalması, özellikle Fatih'ten beri artmıştır. Çünkü Fatih devrinde devlet idaresi devşirmelerin eline geçtiği gibi haremde de böyle olmuştur. Nasıl devşirilen erkek çocukları orduda ve Enderun Mektebinde terbiye edilerek Osmanlı İmparatorluğunun askeri ve idari üs kademelerine yükselmek imkânlarını elde etmişlerse hareme alınan cariyeler de güzellik ve zekalarına göre usta, kalfa, ikbal, kadın efendi ve valide sultan payelerini alarak en yüksek mevkilere kadar çıkmayı başarmışlardır. Padişahların, Türk kızlarıyla evlenme usulü II. Beyazıd devrinin ortasında başlayarak kalkmış ve padişahların, cariyelerle evlenmesi, gelenek olmuştur. Dört padişah bir tarafa bırakılırsa bu gelenek hanedanın kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Binaenaleyh haremın esasını ve hanedanın temelini bu yüzyıldan itibaren cariyeye teşkil etmiştir. Haremde yaşayanlar bir pramite benzetilebilir. Pramitin kaidelerini cariyeler, reisi de valide sultan işgal eder. İki arasında kalfalar, ustalar, odalıklar, ikballer ve kadın efendiler yer alır.¹⁴²

Osmanlı sarayındaki cariyeler dört kısımda incelenebilir:

a-) Hizmetçi Statüsündeki (mülk-i menfaat) Cariyeler ve Temin Yolları

Bunlar genellikle başkalarıyla evli olan ve sarayda yevmiyeli olarak çalışan kızlardır. Sarayda bulunan herhangi bir erkeğin bunlarla cinsi münasebette bulunması mümkün değildi. Bunlar sarayın çevresinde kendilerine ayrılan lojmanlarda kalırlardı. Bunların haremdeki sayıları 50'yi, 70'i bazen de 500'ü bulmuştur. Sarayda bulunan cariyelerin % 90'ını bunlar teşkil etmekteydiler. Hareme ait işlerin ve padişahın ailesinin hizmetini görmekten başka işleri yoktur. Padişah ile karı koca hayatı yaşamaları söz konusu değildir. Hizmetçi statüsündeki cariyeler dört kısımdır. Bunlar: Acemiler, cariyeler, kalfalar (şakirdler) ve ustalar (gedikli cariyeler) dir.¹⁴³ Bunların bekâr olmaları ve haremde buldukları müddetçe evlenmelerinin fiilen mümkün olmaması sebebiyle her an şehzade veya padişahın haremı arasına girmesi mümkündür. Padişahın haremı arasına girmediğinden veya giremediğinden dışarıdan evlenmek isteyenler, çırağ edilme adı altında evlendirilip haremde çıkarıldı. Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlarda kendileriyle savaş yapılan milletlerden alınan esir kadınlar ve kızlar arasından hareme cariyeye alınır. Çerkes, Gürcü ve Rus asıllı cariyeler ise genellikle satın alınarak hareme sokulurdu. Hareme yeni giren kızlara acemi denilirdi. Bunların ekserisi köyden geldiğinden dolayı bir müddet saray adap ve usullerini amirleri olan cariyelerden kalfalardan ve ustalardan öğrenirlerdi. Bunları öğreninceye kadar efendilerinin huzuruna çıkmazlardı. Özellikle Çerkes kızları ince ruhlular ve zeki olurlardı. Çerkes kızlar birçok hanedan erkekleriyle evlenmişler, büyük itibara ve mevkilere yükselmişlerdir. Birçok Çerkes kadınları, kızlarını beşikten itibaren “ padişah haremı olup ihtişam ve elmaslar içinde

¹⁴² Uluçay, a.g.e, s. 11.

¹⁴³ Akgündüz, a.g.e., s.275-292.

hayat sür!” diye yetiştirirlerdi. İstanbul esir pazarında en çok Çerkes, Abaza ve Gürcü cariyeler satılmaktaydı.¹⁴⁴

Hareme alınan cariyelerin ikinci kaynağı da devlet adamlarının bunları padişaha armağan etmeleriydi. Başta sadrazam olmak üzere divan azaları, valiler, sancakbeyleri, padişahın kız kardeşleri yetiştirdikleri veya satın aldıkları cariyeleri padişaha sunarlardı. Bu durum III. Murad, Sultan İbrahim, II. Mahmud, Abdülmecid ve II. Abdülhamid zamanının da bir yarış haline gelmiştir. Valilerin cariyeye armağanı, son yüzyıllara kadar devam etmiştir. Başka bir kaynakta Gümrük ve Abazalardı. 19. yüzyılda Osmanlılarda esirlerin alınıp satılması yasak edildi. Fakat Kafkasyalılar kendi kızları ile kızlarını vermeğe devam ettiler.¹⁴⁵

Genel olarak cariyeleri üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki haremden her türlü hizmeti gören cariyelerdir. Yaşları büyüktür. Yüzüne bakılabilecek güzelliğindedir. İçlerinde güzel olmayanları, vücutları düzgün bulunmayanları da vardır. Bunlar en uzun sürede satılan cariyelerdir. İkincisi satılmak için alınan cariyelerdir. 5-7 yaş arasında olurdu. Yüzleri güzel, vücutları endamları mütenasıptir. Büyüdükçe güzelleşecek arasından seçilirler yaşları ilerledikçe gerçekten güzelleşiyorlarsa bu gibilere ud veya kanun öğretilirdi. Nezaket ve muşeret kaideleri ile bir erkeği avlamak için naz ve işve usulleri de en ince ayrıntılarına kadar öğretilmeye çalışılırdı. Cariyeler buluş çağına gelince sahipleri onu görücüye çıkartır ve satarlardı. Üçüncüsü ise odalıklardır. Bunlar cariyelerin en güzelleri ve en pahalılarıdır. 15-20 yaşları arasında odalık olarak satılırlar veya hediye edilirlerdi. Yüksek devlet memurlarının ve padişah kızlarının en çok alıp besledikleri bu odalıklardır.¹⁴⁶

b-) Eş Statüsündeki Cariyeler (istifraş ve intifa hakkı bulunan)

Bunlar eşinden başkasına haram olan, nikâhlı eşler sayılan cariyelerdir. Çocuğu olunca ümmü veled olur ve başkalarına satılamazlardı. Kocasının ölümüyle hür olurlardı. Cariyelerin hür kadınla arasındaki farkı, hürlerle tatbik edilen dört kadınla evlilik sınırının olmayışındır.¹⁴⁷ Osmanlı sarayında bulunan az sayıdaki cariyeye bu gruba girmektedir. Fatih Sultan Mehmed'e kadar padişahlar hür kadınlarla evlenmişlerdir. Fatih Sulta Mehmed zamanına kadar olan Osmanlı padişahlarının zevceleri hakkında kısaca bilgi verecek olursak; Osman Bey Mal Hatun ve Rabia Bala Hatunla, Orhan Bey Nilüfer, Asporça, Theodore, Eftandise Hatunlarla, Sultan Mehmed'den itibaren padişahlar devletin yıkılışına kadar genellikle azadlı cariyelerle evlenmişlerdir. Bunlar içinde ikballer de bulunmaktaydı.

Osmanlı sarayında bulunan bu tür cariyeler iki bölümde incelenebilir. Bunlar azad edilmiş cariyeler ve diğer cariyelerdir.

¹⁴⁴ A.g.e., s.276.

¹⁴⁵ Uluçay, a.g.e, s.12.

¹⁴⁶ A.g.e., s.14.

¹⁴⁷ Peirce, a.g.e., s.38.

c)-Azad Edilmiş Cariyeler (Kadın Efendiler ve Haseki Sultanlar) :

Osmanlı padişahlarının kadınlarına genel olarak “kadın-kadın efendi” denilirdi.¹⁴⁸Kadın efendiler, Osmanlı padişahlarının bazen dört kadınla evlenmek sınırına riayet ederek nikâh akdi ile evlendikleri ve bazen de nikâh akdi yapmadan beraber yaşadıkları cariyelerdi.¹⁴⁹ Uzunçarşılı bu konuda şöyle söylemekteydi:

“ Bunların adedi dört, altı ve bazen yediye kadar çıkabilirdi. Kadınlar kıdem sırasına göre baş kadın, ikinci kadın diye anılırlardı. En itibarlıları baş kadındı. Kadınların içinden en sevgili olanlara ve çocuk doğuranlara haseki denilirdi. Bir cariyeye, yükselerek kadın yani zevce dairesine çıktığı zaman kendisine samur kürk giydirilir, padişahın eteğini öper ve şahsına ayrı bir daire tahsis olunarak hizmetine cariyeler tayin edilirdi. Saraydaki kadın efendilerin maaşları, dereceleriyle mütenasipti. Bundan başka cariyelere kadar her sınıfın muayyen miktar maaşları haseki ve haseki sultanların ise hasları yani paşamkılıkları vardı. Bunların elbiseleri de birbirinden farklı idi.”¹⁵⁰

Genel olarak bazı padişahların baş kadınlarını fazla sevdikleri, öbür kadınlara az yer verdikleri veya pek az kadınla beraber oldukları görülmektedir. Hürrem Sultan, Safiye Sultan, Kösem Sultan, Gülnüş Sultan öne çıkmış isimlerdi. Kadın efendilerden boşanan veya ölen olursa o zaman ondan sonraki kadın efendi yerine geçer, ikballerden de kadınlar sınıfına alınırdı. Bu terfiler daima kızlar ağasının arzıyla olurdu. Padişah uygun görürse ağanın dileğini yerine getirir ve kadın efendiye bir berat verirdi.¹⁵¹

d)-Diğer Cariyeler

Bunlardan birincisi ikballerdi. İkballer, padişahların beraber karı-koca hayatı yaşadıkları ve ancak genellikle çocuk sahibi olmadıkları cariyelerdir. Bunlar bazen çocuk sahibi olur olmaz kadın efendiliğe yükselmişlerdir.¹⁵² İkballer, hanım-hanıme efendi diye çağırılırdı. Mevcut belgelerde ilk ikbale II. Mustafa döneminde rastlıyoruz. Bu kadının adı Şahin Fatma Hanım’dır. II. Mustafa’nın tahttan indirilmesi üzerine başka birisiyle evlenmiştir. Bundan sonra III. Ahmed’in bir, I.Mahmud’un dört, III. Mustafa’nın bir, III. Selim’in bir, II. Mahmud’un dört, Abdülmecid’in altı, II. Abdülhamid’in dört ikbali bulunmaktaydı. İkballerin 17. yüzyıl sonuna doğru önem kazandığı, 19. yüzyıl da ise haremde sayılı kadınları arasında yer aldıkları görülmektedir. İkballer ölüm boşanma vb. sebeplerle terfi ederler, kadın efendilik payesine kadar yükselirlerdi. Bunlar arasında padişahların kadınlarından daha çok sevdiklerine de rastlanmaktadır. Mesela Abdülmecid’in II. İkbali Serefnaz Hanım ile II.

¹⁴⁸ Uluçay, a.g.e., s.41.

¹⁴⁹ Akgündüz, a.g.e., s.308.

¹⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1988, s.149

¹⁵¹ Uluçay, a.g.e., s. 42.

¹⁵² Akgündüz, a.g.e., s.313.

Abdülhamid'in altıncı kadını Saliha Naciye Hanım, sonradan dördüncü kadınlığa yükselen baş ikbal Müşfika Kadın Efendi bunlar arasında sayılabilir.¹⁵³

Bu gruba giren diğer cariyelerde gözdeler, peykler ve has odalıklardır. Padişahların karı-koca hayatı yaşayacakları cariyeler, hareme alınan cariyeler arasından temin edilirdi. Hazinedar ustanın nezareti altında saray terbiyesi alan cariyelerden, önce padişahın şahsi ve hususi hizmetlerini görmek üzere hünkar kalfaları seçilirdi. Hünkar kalfaları arasından padişahın beğendikleri peyk gözde ve has odalık adıyla padişah için ayrılırlardı. Has odalıklarda peyk ve gözde adıyla ikiye ayrılırdı. Peyk ve gözdeler de en fazla dörder adet olurdu. Bunlar arasından padişah ile münasebette bulunan ve padişahın beğenisini kazananlar ile padişahın çocuğu olanlar ikbal veya kadın efendi olurlardı. Diğerleri ise, harem haricinde bulunan erkek kölelerden biriyle evlendirilirdi. Erkek çocuk doğuran kadınlar mutlaka kadın statüsünü kazanır ve doğurduğu ilk erkek çocuk ise baş kadın efendi olurlardı.

II-Şahsi (Özel) Alandaki Köleler

Osmanlı toplumunda görülen özel şahıslara ait köleler ile diğer köleler arasında İslami açıdan ya da uygulama açısından hiçbir farklılık yoktur. Osmanlı belgelerinde ve uygulamalarında bu konu ile alakalı düzenlemeler bunu açıkça göstermektedir. Devletin dışındaki şahıslara ait köleleri iki kısma ayırmak mümkündür: bunlardan birincisi, gerçek şahıslara ait olan köleler ikincisi de, vakıflara ve benzeri yarı resmi müesseselere ait olan kölelerdir.¹⁵⁴

Gerçek şahıslara ait kölelerin, özel şahısların çobanlığını yaptıkları, ev, tarla ve bahçe gibi ticari ve sanayi hayatta istihdam edildikleri görülmektedir. Özel şahıslara ait cariyelerde de hizmetçi olarak istihdam edilenlerle eş olarak el altında bulunduranlar arasında fark gözetildiği ve bu konudaki şer'i hükümlere aynen uyulduğu bilinmektedir.¹⁵⁵ Köle durumundaki cariyeler, köşklere, konaklarda ve zengin ailelerin evlerinde hizmet ediyorlardı. Alt kesime inildikçe, kölelik sistemine pek rağbet edilmediği görülmektedir.

Zaten konak ve bu gibi yerlerde köle kullanılması genelde bir gösteriş vesilesi durumundaydı. Zaman zaman zengin kesimin nüfuz göstergesi, yanında bulundurduğu köle ve cariyeye sayısı olmaktaydı. Bu alanda pek fazla kaynak olmasa da yapılan araştırmalardan anlıyoruz ki kölenin şahıslara verilmesi ve kendi ailesinde kendi dairesinde hizmetçi statüsünden farksız bir durum olduğunu görmekteyiz. İsteddiği dibi alıp, satma hürriyetine sahip olan şahıs kölesi üzerinde hak sahibiydi.

Parlatır bu konuya Tanzimat Edebiyatında Kölelik kitabında şöyle değinir; “Köle alım-satımının amaçlarından biri ve öncelikle en çok başvurulanı Odalık almadır.” Tabi bu konuda da güzellik ön planda yer alıyordu.¹⁵⁶ Zengin evlerine köle olarak giren cariyeler güzellikleri ile evin sahibini cezp ederse belli bir eğitimden geçirilip beğenildiği takdirde de

¹⁵³ Uluçay, a.g.e.,s. 38.

¹⁵⁴ Akgündüz, a.g.e., s.185.

¹⁵⁵ A.g.e., s.185.

¹⁵⁶ Ahmet Midhat'ın Esaret adlı romanından aktaran Parlatır,bkz.a.g.e., s.52.

odalığa kabul ediliyordu. Ele alınan bu kitapta da sık sık bu konu üzerinde durulmuştur. Tanzimat dönemi romanlarına da yansıyan kölelik kurumu şahıslar açısından sorgulanmış, nereden elde edildikleri, işlevleri gibi konular işlenmiştir.

Vakıflara ve benzeri yarı resmi kurumlara ait kölelerde epeyce bulunmakta idi. Arşivlerde, buralarda ve Dersaadet'te görevli kimi kölelerin resmi kayıtlarını, ailelerini, yaşlarını görevlerini bildiren mazbata ve belgeler mevcuttur.¹⁵⁷

¹⁵⁷Bkz., Ek- 6, İ.MVL,578/25956-1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖLELERİN HUKUKİ DURUMU ve HAKLARI

Osmanlı Devleti bir İslam devleti olması hasebiyle kölelikle ilgili uygulamalar İslam'ın köleler hakkında vazettiği hükümlerden müteşekkildir. İslam hukukunda köle mülkiyete, hukuki işlemlere konu olması bakımından “eşya” olarak kabul edilmişse de hukukun diğer dalları bakımından köle bir eşya değil şahıstır. Fakat bazı noktalarda tam, bazılarında sınırlı ehliyetli bazı bakımlardan da ehliyetsiz her halükarda hür kimselerden farklı bir statüde kendine özgü hukuki bir varlıktır. İslami emir ve yasaklara muhatap olması bakımından bir kölenin hak ve sorumluluklarını şöyle özetlemek mümkündür.

I-İbadet ve Dini Mükellefiyet Bakımından Köleler

Bir Müslüman yanında ve mülkiyetinde bulunan köle ve cariyeenin inanç özgürlüğü vardır. Gayrimüslim kalabileceği gibi İslam'a girmesi ve İslami akideye sahip olması da hakkıdır. İbadet ve dini mükellefiyetler bakımından Müslüman köle mali yönü bulunmayan ferdi nitelikteki ibadet ve dini mükellefiyetler bakımından esas itibarıyla hür kimse gibidir.¹⁵⁸ Buna göre, kölenin de şahsiyet haklarına tecavüz olunamaz; İslam Hukukçularının verdiği garip bir misalle ifade edilecek olursa, “kölenin sakalını kesene karşı tazminat davası açılır.”

Efendinin köle üzerindeki velayet ve terbiye hakkı, kendi çocuğu üzerindeki velayet ve terbiye hakkından fazla değildir. Yalnız, kölelik sebebiyle zekât, fitre, Cuma namazı, Bayram namazı, Hac ve Umre gibi ibadetlerden, hürriyet şartı sebebiyle veya mülkiyet hakkı konusundaki sınırlar nedeniyle köleler muaf tutulmuştur.¹⁵⁹

Bu yüzden köle ve cariye namaz ve oruçla yükümlü olmakla birlikte mülk sahibi olmadığı için zekât ve hac'dan muaftır. Zekât verecek kimse Müslüman, hür, akli başında olmalıdır. Buna göre köle ve cariyeler zekât vermekle yükümlü değildirler.¹⁶⁰ Kölelerin fitre sadakaları efendisi tarafından verilir. Ayrıca bunlar cihatla mükellef değildirler.¹⁶¹ Cihada iştirakleri efendisinin iznine bağlıdır. Kendi kendilerine iştirak etmiş olsalar ganimetten tam hisse alamazlar. Yalnız kendilerine “razh” adıyla bir miktar pay verilir.¹⁶²

¹⁵⁸ Hamidullah-Aydın, a.g.m., s.239.

¹⁵⁹ Akgündüz, a.g.e., s.156.

¹⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihali**, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1992, s.335.

¹⁶¹ Hamidullah-Aydın, a.g.m., s. 239.

¹⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuki İslamiyye Islahatı Fıkıyye Kamusu**, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul,1992.,c. I, s.233.

II-Özel Hukuk Bakımından Köleler

İslam hukukunda köleler mülkiyete, hukuki işlemlere konu olması bakımından eşya gibidir. Alınıp satılabilir, hibe edilebilir, kiralanabilir, miras ve vasiyete müstakil veya müşterek mülkiyete konu olabilir. Köleler ticaret hukukunda “mal” olarak kabul edildiklerinden sahipleri onları para karşılığı satabileceği gibi başka mallarla veya kendi cinsinden insanlarla (kölelerle) takas edilebilirdi. Ayrıca birkaç kişi birlikte bir köle alarak onu müşterek kullanabilirdi. Kölelerin ellerinde olan bütün mallar efendilerine aitti.¹⁶³ Kölelerin malı olmadığı için mirasta bırakamazlar hatta köle ve cariye olan çocuklarda başkasına varis olamazlardı.¹⁶⁴

Kölenin ehliyeti hususunda mezhepler arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Genel kabule göre kölenin eksik ve vücup ehliyeti vardır. Kazandıkları efendisine ait olması sebebiyle köleye yapılan haksız fiillerden doğacak tazminat da efendisine aittir. Başkasına karşı işleyeceği haksız fiillerde ise köle kendi mülkiyetiyle sorumludur. Efendisi bu zararı ödemez ise kölenin bu sebeple satılmasına veya kölenin mülkiyetinin zarar görene devredilmesine katlanmak zorundadır. Efendisi köleye hukuki tasarruflarda bulunma izni verebilir. Böyle bir köleye ehliyeti genişletilmiş kimse anlamında me’zun denilirdi. Bu izin Hanefilere ve Malikilere göre geneldir. Kayıt altına alınamaz. Şafilere ve Hanbeliler’e göre genel olması şart değildir; sınıflandırılabilir. Me’zun kölenin hukuki işlem ehliyetine mi yoksa yetkisine mi sahip olduğu konusunda da Hanefiler ve Şafilere arasında görüş ayrılığı vardır. Hanefilere göre bu kölenin hukuki işlem ehliyeti vardır ve borçlara kendisi ehildir. Efendisi bunlara muhatap değildir. Dolayısıyla borçlarını kazancından öder. Kazancı kâfi gelmiyorsa bu borçlara kendi şahsının mülkiyetiyle sorumludur. Me’zun borçlardan şahsen sorumlu sayılır. Efendisi borçları üslenmezse köle satılarak bunlar ödenir. Sahip olduğu ehliyetin tabii sonucu olarak haklara ehil ve kazandıklarına da malik olması lazım gelirken mülkiyet hakkı bulunmadığı için bunlar efendisinde kalırdı.¹⁶⁵

Şafilere göre ise me’zun kölenin hukuki işlem ehliyeti değil yetkisi vardır. Yani o bir vekil gibidir. Hukuki işlemlerden doğan hak ve borçlar kendisi için değil efendisi için sabit olur. Dolayısıyla kazandıkları efendisine ait olduğu gibi borçları da ona aittir ve me’zun köle borçları karşılığı satılamaz. Efendi verdiği izni her zaman geri alabilir. Ancak efendi köle ile “mükateb” anlaşması yapmışsa köle vücup ve eda ehliyetine de sahip olur. Kendisiyle belli bir bedel karşılığında hürriyet anlaşması yapılan mükateb köle tam vücup ehliyetine haiz olduğu için mülkiyet hakkına sahiptir ve eda ehliyeti bakımından diğer kölelerden farklıdır. Çünkü bu da onun mülk edinmesini gerektirir.¹⁶⁶

İslam da köleler de hür insanlar gibi evlenip yuva kurma hakkına sahip olmak ve böylece çeşitli insani ihtiyaçlarını gidermek hakkına sahiptir. Bu haktan mahrum edilmeleri hoş karşılanmamıştır. Kur’anı Kerim’de “içinizden bekârları, kölelerinizden ve

¹⁶³ Sak, a.g.e., s. 24-25.

¹⁶⁴ Bilmen, a.g.e., s.233

¹⁶⁵ Hamidullah-Aydın, a.g.m., s.239-240

¹⁶⁶ A.g.e., s.240.

cariyelerinizden iyi olanları evlendirin.” Buyrulmaktadır. Ayrıca hür kimselerinde köle ve cariyelerle evlenmesi buyrulmaktadır.¹⁶⁷

İslam aile hukukunda köle evlenme ehliyeti yönünden eksik ehliyetli kabul edilmiştir. Köle ve cariyelerin evlenmesi efendilerinin iznine bağlıdır. Özellikle erkek köle mehri ve evliliğin getireceği bazı mali yükümlülükleri bizzat karşılamak zorunda kalacağı için onun evlenmesi efendisini de ilgilendirmektedir. Zira kölenin mehir borcuna onun şahsının mülkiyeti muhatap olmaktan ve belirli durumlarda bu borç için satılabilmektedir. Bu ise efendisinin mal varlığında bir eksilmeye yol açacaktır. Bu yüzden kölenin evlenmesi de efendisinin rızası aranmaktadır. Kölesinin rızasını almadan evlendirilebilir ancak bu konuda mezhepler arasında farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁶⁸

Kölelerin evlenmesinde şu durumlar söz konusu olabilmektedir;

Erkek hür, kadın cariye olabilir. Hür kimse kendi cariyesi olmamak koşuluyla köle bir kadınla evlenebilir. Bu durumda cariyenin efendisinden izin almak ve eşe de makul bir mehir ödemek gerekir.

Erkek köle, kadın hür olabilir. Hür kadın kendi rızasıyla köle ile evlenebilir. Yalnız bunun feshi kabil olmayan bir evlilik olabilmesi için hür kadının ailesinin buna denklik noktasından itiraz etmemiş olması gerekir. Böyle bir evlilikten doğan çocuklar hürdür. Koca satın alınma, hibe, miras vb yollarla karısının mülkiyetine girerse nikâh feshedilir. Zira nikâhla mülkiyet aynı kimse de birleşmez. Bu durumda kocanın azad edilmesi ve nikâhın yenilenmesi gerekir.

Erkek de kadın da köle olabilir. Bunların aynı veya farklı efendilerin köleleri olması önemli değildir. Böyle bir nikâh efendilerin izniyle gerçekleşir. Doğan çocuklar annenin efendisine aittir. Evlilik konusunda köle için birtakım sınırlamalar daha vardır. Hanefiler, Şafiler ve Hanbeliler’e göre erkek ister hür ister köle olsun yalnız iki kadınla evlenebilir. İmam malik ise bu konuda köleyi hür gibi kabul etmiş ve onun da dört kadınla evlenebileceğini söylemiştir. Ayrıca erkek kölenin kendi çocuğu üzerinde velayet kadın kölenin de çoğunluğa göre hidane hakkı yoktur.¹⁶⁹

Kölelerin bir diğer evlenme biçimi ise efendi cariye evlilikleridir. Efendi kölesi yahut cariyesi üzerinde mülkiyet haklarına sahiptir. Bir kimse azad edilmedikçe sahibi olduğu cariye ile evlenemez çünkü eş ve maliklik sıfatları birbiri ile bağdaşmaz. Köle irade beyanında bulunamaz. Aynı şekilde bir kadın azad edilmedikçe kendi kölesi ile evlenemez yani kölelik ortadan kalkmadığı müddetçe evlenme yasağı da devam etmektedir. Efendi cariyesini azad ettikten ve mehrini verdikten sonra olabilir. Bu durumdaki cariye çocuk doğurursa hem kendisi hem de çocukları mirasa ortak olur.

¹⁶⁷ Kur’an-ı Kerim, “Nur” 24/32 .

¹⁶⁸ Hamidullah-Aydın, a.g.m., s.240.

¹⁶⁹ A.g.m., s.240.

Bunların yanı sıra bir kimse küçük cariyesini azad ettikten sonra vilayeti hasebiyle mehrini vererek onu kendisine nikâhlayabilir. Azad edilen cariye sahibinin nikâhını istemezse sahibi onu nikâhı altına almaya zorlayamaz. Fakat efendi cariyesini azad etmeden ihtiyaten kendisine nikâhlarsa yalnız nikâh akdi yapmakla cariye azad olmuş olmaz.¹⁷⁰

Köleler boşanma konusunda tam ehliyetli olup karısını boşamak için efendisinden izin olmak zorunda değildir. Fakat hürlerden farklı olarak karısını boşamak için iki talakla boşayabilir. Talakın adedi hürlerde üç kölelerde ise ikidir. Boşananlar belli şartlar gerçekleşmeden tekrar evlenmezler. Boşanmada kocanın mı yoksa kadının mı statüsüne dikkat edileceği hususunda mezhepler arasında farklı görüşler vardır Malikiler, Şafiiler ve Hanbeliler'e göre erkeğin Hanefilere göre ise kadının cariye ve hür oluşu göz önünde tutulmalıdır. Kocanın hür ya da köle olmasının önemi yoktur. Diğer mezheplere göre kadın köle ise kocanın iki talak hakkı vardır. Kocasını ölen yahut boşanan kadın kölelerin hür kadınların yarısı kadar *iddet beklerler. Ancak bazı durumlarda bu süreyi aşabildikleri gibi iddetin doğumla sona erdiği hallerde de hür kadınlarla aralarında bir fark yoktur. Bir kimse kölesini hür bir kadınla evlendirirse köle bu kadını boşadığı zaman kadının mehir ve nafakası için köle satabilmektedir. Kadınlarda dava açıp boşanma talebinde bulunabilir.¹⁷¹

III- Ceza Hukuku Bakımından Köleler

İslam ceza hukukunda suçlulara verilen cezalar başlıca dört gruba ayrılır. Bunlar; 1- Kısas, 2- Diyet, 3- Hadd, 4- Ta'zirdir. Kısas gerek öldürme gerek, yaralama ve gerekse herhangi bir uzvun yok edilmesi veya işe yaramaz hale getirilmesi şeklinde işlenmiş olan suçların faillerinin de mümkün ise işledikleri suçun aynı ile cezalandırılmalarından ibaret bir şer'i cezadır. Diyet ölümle ya da yaralama ile sonuçlanan bir suç işlendiği zaman kısas istenmediği veya mümkün olmadığı hallerde mal olarak verilmesi gereken bedele denmektedir. Hadd kelime manası itibariyle men etmek anlamındadır. Terim olarak ise İslam hukukunda suçlular için Kuran'ı Kerim de tespit edilmiş olan değişmez ceza demektir. Önceden cezaları tayin edilmeyip cezaları yargıç tarafından tayin edilen suçlara tazir adı verilmektedir.

Köleler İslam ceza hukuku bakımından da hürlerden farklı bir muameleye tabii tutulur. Haddi gerektiren suçlarda genel prensip kölenin hür kimseye verilen cezanın yarısıyla cezalandırılmasıdır. Bu tür cezayı azaltıcı düzenleme sadece kölelik tarihinde sadece İslam hukukuna has olduğu belirtilmiştir. Buna göre had grubuna giren ve yarıya indirilmesi mümkün olan suçlarda köle yarı ceza ile cezalandırılır. Hırsızlık ve irtidat suçlarında ise cezanın yarıya indirilmesi mümkün olmadığından hür kimselere verilen ceza aynen uygulanırdı. Tarihi kaynaklarda rastladığımız bir belgede ise, hırsızın köle olması sebebiyle ceza almadığı geçmektedir.¹⁷² Kısası gerektiren suçlara gelince kasten adam öldürmelerde bu suçu işleyen köle veya köle karşılığında kısas edilir. Hanefilere göre bir köleyi öldüren hür kimsede kısasa kısas edilemeyeceği görüşündedir. Yaralamalar da Şafi, Maliki ve

¹⁷⁰ Sak, a.g.e., s.36-37.

*iddet, evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süredir.

¹⁷¹ Sak, a.g.e., s.39-40.

¹⁷² BOA, MKT.MVL.,17/16, 1265N, 03

Hanbeliler'e göre hür kişi köle mukabilinde kısas olunmaz. Hanefiler bu hususta öldürmeden farklı bir görüşe sahiptir. Onlara göre taraflardan birinin veya her ikisinin köle olması halinde kısasa gidilmez.

Diyetin gerekli olduğu durumlarda kölenin sahibi dilerse diyeti öder, dilerse köleyi diyete hak kazanan kimseye terk eder. Buna karşılık kölenin öldürülmesi veya yaralanması durumunda bir diyet ödemesi gerekiyorsa bu kölenin sahibine ödenir. Her iki durumda da devletin diyete ilave bir ta'zir cezası verme hakkı daima saklıdır. Kölenin diyeti bu durumda hür kimseler için belirlenen miktar değil kölenin rayiç değeridir. Ancak Hanefilere göre bu rayiç değer hür kimsenin diyetini aşamaz, hatta ondan az olmalıdır.¹⁷³

Efendi kölesine karşı ancak, devletin izni ile had tatbik edebilir. Köleyi sahibi öldürürse mirasçılara diyet ödenir. Köle veya cariye'nin cezai mesuliyeti de tam değildir. Zina suçundan dolayı recmedilemez, dayak cezası verilir. Ancak dayak sayısı da, hüre vurulan sayının yarısıdır. Aynı şekilde içki ve kazf halinde de cezası yine hür kimselere verilecek cezanın yarısıdır. Keza hırsızlık halinde de eli kesilmez.¹⁷⁴

Görülüyor ki, kölenin hakları az, ama buna paralel olarak cezai ve hukuki mes'uliyetleri de azdır. Uygulamalarda ciddi farklılıklar yoktur ama pek de ağır olmayan hafifleştirici cezalar göze çarpmaktadır.

IV-Kamu Hukuku Bakımından Köleler

Anayasa hukuku açısından zikredilmesi gereken hususlardan birisi, kölenin, hürriyet şartı bulunduğundan dolayı, halife olamayacağıdır. Bunu dışındaki devlet görevlerinin tamamına, kadılık gibi bazı istisnai görevler dışında, köle getirilebilmektedir. Yani köleler, kadılık ve halifelik dışında bütün devlet makamlarına gelebilmektedirler. Bu hükümden istifade eden Osmanlı Devlet adamları, bir kısım köle asıllı insanları, paşalığa ve sadrazamlığa kadar yükseltmişlerdir.¹⁷⁵

Devletin, kölelerin haklarının himaye ve icrası bakımından nezaret ve mukarebe hakkı mevcuttur. Devlet hürlerin haklarını koruduğu gibi kölelerin de haklarını korumuştur. Efendisi kötü muamele yaptığı gerekçesiyle kölenin dava açma hakkı vardır tarihi belgelerde bunu görmekteyiz.¹⁷⁶ Bir diğeri kölelerin askerlikten muaf tutulduklarıdır lakin Meşrutiyetten sonra kölelerin de askerlik yaptığı görülür.¹⁷⁷

Köleler hür kimselere nazaran farklı bir statüde bulunmalarına rağmen sonuçta onlarda birer insandırlar. Bu sebeple İslamiyet kölelere insanca muamele edilmesini emretmektedir. Kur'an-ı Kerim de "Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya,

¹⁷³ Hamidullah- Aydın, a.g.m., s.240.

¹⁷⁴ Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**,(D.İ.B),İlmi Eserler, Ankara, 1987.s.44-45.

¹⁷⁵ Akgündüz, a.g.e., s.159.

¹⁷⁶ BOA, MKT.UM., 400/62, 1276Ş/22.,bkz.ek 4.

¹⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 425/101, 1330Nİ, 20/2 ,BOA,MV., 141/70, 1328C 15.

akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara (köle, cariye, hizmetçi) iyi davranın diye buyrulmaktadır.¹⁷⁸

Kölelere sahipleri tarafından onu sakatlayacak ve bedenine zarar verecek şekilde kötü muamelelerde bulunması yasaklanmıştır. Eğer bir köle sahibinin kendisine kötü muamele ettiğinden şikâyet eder ve bunu mahkeme de ispatlarsa hâkim bu köleyi azad hükmü verebilir. Hatta Osmanlılarda 1267/1851 tarihli ceza kanununun 3. fasıl 19, maddesinde köle ve cariyelerin ta'zir ve tediplerin icrasının efendilere ait olduğu bunda ne ifrada kaçarak zulmedilmesi ne de tefrite kaçarak şımartılmaması istenmektedir. Osmanlı arşivlerinde efendisinin kendisine kötü muamele ettiğinden dolayı şikâyetçi olan bir kölenin mahkeme tutanağıdır.¹⁷⁹

İslamiyet bu prensipler içinde kölelerin hak ve vazifelerini tespit etmiştir.¹⁸⁰ İslamiyete kölelere riayet ve onların refah içinde hayatlarını devam ettirmelerinin yanında, küçük görülmemeleri ve efendileri tarafından tahkir olunmamaları için de çeşitli tedbirler alınmıştır. Hz. Peygamber'in " Kim kölesini tokatlar ve döverse, cezası kölesini azad etmektir." Hadisini esas alan Hanbeli hukukçular, böyle bir hal vukuunda kölenin otomatikman azad olacağını bile ileri sürmüşlerdir.¹⁸¹

V-Hayat Hakkı

Bütün insanlar gibi köleler de yaşama hakkına sahiptirler. Hiçbir kimse hatta efendisi bile kölesini öldüremez. Yani kölelerin kanı helal olmayıp kendileri her türlü taaruzdan masun kılınmışlardır. Bir kimse bir köleyi veya cariyeyi taamüden (kasten) öldürürse İslam hukukuna göre bu kişiye verilecek ceza kısastır.¹⁸² Köleyi öldüren efendisi dahi olsa durum değişmemektedir. Öldürme fiilinden kastın bulunmaması halinde ise kan bedeli olarak diyetini ölen kişinin mevcut bulunan ve hür olan akrabalarına ödemek mecburiyeti vardır. Eğer ölen kölenin hür akrabası yoksa diyet köle olan akrabalarını sahiplerine verilir. Köleyi öldüren sahibi ise kölesini taamüden öldürdüğünü ikrar etmedikçe, ölüm cezasına mahrum edilemez. Çünkü kanun köleyi kasten öldürmekle sahibinin zararı olduğunu göz önüne almış ve bir kimsenin kendi zararına hareket edeceğine ihtimal vermemiştir. Sahibi köleden kurtulmak isterse öldürmek yerine satmakla da bu isteğine ulaşabilmektedir.¹⁸³ Yabancı kişiler tarafından öldürülen kölelerin diyetlerini efendileri alır. Köle ve cariyelerin diyetlerini hür kimselerin diyetlerine nazaran daha azdır.¹⁸⁴ Ayrıca bir kimse başka birinin kölesini kazara öldürürse onun diyetini efendisine ödemek mecburiyetindedir.¹⁸⁵

¹⁷⁸ Kur'an-ı Kerim, "Nisa" Suresi, 36. Ayet.

¹⁷⁹ BOA, A.MKT. UM., 400/62,1276Ş,22/1.

¹⁸⁰ Sak, a.g.e., s.62.

¹⁸¹ Akgündüz, a.g.e., s.151.

¹⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuki İslamiyye İstılahatı Fıkhıyye Kamusu**, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1992, c. III, s.65.

¹⁸³ Sak, a.g.e., s.63.

¹⁸⁴ Bilmen, Hukuki..., a.g.e.,c. I, s. 233.

¹⁸⁵ Sak, a.g.e., s.65.

Türk toplumunun tarih boyunca savaş esirlerini öldürmeyi hoş karşılamadığı gibi, Osmanlılar da İslamiyet'e göre yasak olmamasına rağmen, "hele zafer gösteren bir seferde, fetih ve zafer belirtileri görülmeye başlandıktan sonra hiçbir şekilde öldürmek caiz değildir. Esir etmek gerektir. Fetih ve zafer nimetinin şükürü bağışlamakla olur." Prensibine göre altı yüz yıllık tarihleri boyunca, birkaç istisna dışında daima uygun hareket ettikleri, tarihi bir gerçektir.¹⁸⁶ Osmanlı toplum anlayışında, hastaların köle ve cariyelerin tedavisinin efendisi tarafından sağlanması bir gelenek haline gelmiş olduğundan, aksine hareket eden kimselerin bu davranışlarının, cezai müeyyide ve tedavi masrafları bütünüyle efendisine ait bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁷

VI-Nafaka Hakkı

Köle ve cariyelerin nafakaları efendilerine aittir. Bunlar gerek tamamen köle, gerek ümmü veled ve gerekse büyük ve sıhhatli olsunlar nafakaları efendileri tarafından karşılanmaktadır. Hadisler, bu konuda efendinin kölesini, ailenin diğer fertlerinden ayırmamasını öğütlemektedir. Eğer sahibi kölesine nafaka vermekten kaçarsa, hâkim o köleyi münasip bir işte çalıştırarak nafakasını temin etmesini sağlar. Ücret artarsa sahibine verilir, kafi gelmezse eksikliği tamamlanır. Ancak kölenin ücretle çalıştırılması kabil ve caiz olmazsa, nafakasını vermeğe veya başkasına satmaya efendi mecbur edilir. Menfaatleri tamamen sahiplerine ait olmayan, mukateb ve kısmen azat edilmiş kölelerin nafakalarını sahipleri karşılamak zorunda değildir.¹⁸⁸ Bir kimse kendi köle ve cariyelerinin nafakalarını temin etmekle mükellef olduğu gibi karısının malik bulunduğu köle ve cariyelerin nafakalarını temin etmekle mükelleftir. Hanbeliler'e göre, bir kimse cariyesinin çocuğuna da nafaka vermekle mükelleftir. Çünkü bu çocuk anasına tabi olduğu için o kimsenin memluküdür. Bir çocuğun babası köle anası hür ise çocuk anaya tabi olduğundan babasının nafaka temin etmesi gerekmez. Mükatebin çocuğunun nafakası da mükatebeye aittir. Satılmış olan bir kölenin nafakası, müşteriye teslim edilinceye kadar satmış olan sahibine ait olduğu gibi, iki kişi arasında müşterek bir kölenin nafakası da bu kimselere, hisseleri nisbetinde ait olup, nafakalar buldukları beldelerde geçerli olan adet üzere temin edilir. Kölelerin zevcelerine ait nafakaları ise, efendilerinin izniyle evlenmiş olsalar bile köleye aittir. Hatta kölenin karısı efendisinin kızı dahi olsa durum değişmemekte, köle zevcesinin nafakasını temin etmekle yükümlü bulunmaktadır. Bu nafakanın miktarını hâkim tayin eder.¹⁸⁹

Efendisi ölen veya başka yerde olan kölelere mahkemece nafaka takdir edildiği görülmektedir. Sahibi başka yerde olan kölelere nafaka bağlanması için sadece efendisinin hanımı başvurmamakta, kölenin emanet bırakıldığı kişilerde kadıya gelerek nafaka takdir edilmesini isteyebilmektedir.¹⁹⁰ Nafaka bağlanan bu köleler efendisi geldikten sonra ondan tahsis edilir. Eğer bir kimse varissiz ölürse, bu kimsenin kölesi de efendisinin malından olmak üzere nafaka bağlandığı görülmektedir. Ölen kişinin varisleri küçük olursa yine bu çocukların

¹⁸⁶ Engin, a.g.e., s.67.

¹⁸⁷ Kazıcı, a.g.e., s.126-127

¹⁸⁸ Bilmen, Hukuki..., a.g.e., c.II,s.508.

¹⁸⁹ A.g.e. s.509

¹⁹⁰ Sak, a.g.e., s.60.

babalarından intikal eden kölelerine de bu çocukların mallarından nafaka bağlanabiliyordu. Bu çocuklar çok zaruri hallerde kendi nafakaları için babalarından intikal eden köleleri satabiliyorlardı. Azad edilmiş, ancak kocası başka yerde bulunan cariyelere de nafaka bağlandığını görmek mümkündür.¹⁹¹

VII-Dava Hakkı

Bir köle maddi olmayan manevi haklara sahiptir. Mahkeme huzuruna davacı olarak gidebilir. Hatta kendine karşı açılmış bir ceza davasında davacı veya davalı sıfatıyla kendini savunma hakkına sahiptir.¹⁹² Herhangi bir hukuk davasında da davacı veya davalı olarak bulunabilir. Kölenin efendisine dava açtığı dahi görülmüştür.¹⁹³ Ancak hukuk davasında kazanç veya zararı efendisine aittir. Yani davayı kazandığı takdirde elde edeceği kazanç veya kaybettiğinde mahkûm olduğu zarar ve ziyan efendisi tarafından karşılanmaktadır. Bir alacak davasında köle, efendisi hazır bulunmadan dava açamamaktadır. Bir kölenin elinde kendi kazandığı mal bulunmadıkça bir alacak davasına da muhatap olamamaktadır.¹⁹⁴

Köleler hür insanlara nazaran bazı haklardan mahrumdurlar. Mesela köleler mal sahibi olamazlar. Sahibinin izni olmadan kefaleti caiz değildir. Ancak efendi kölenin yükleneceği şeyin miktarını bildiği halde izin verirse kölenin kefaleti geçerlidir.¹⁹⁵ Kölelerin herhangi bir kimseye vekil olabilmeleri de sahiplerinin iznine bağlıdır. Vekil olacak kimsenin erkek, hür ve Müslüman olması şart değildir. Hür bir kimse, bir köleyi sahibinin izniyle işlerine vekil edebilir. Malikilere göre ise vekil hür olmalıdır. Onlara göre köleler efendileri tarafından ticarete mezun edilmedikçe vekil olamazlar.¹⁹⁶ Köle sahibinin izniyle de olsa hâkim tarafından vasi olabilir. Fakat bir kimsenin bütün çocukları küçük olsa da kendi kölesini vasi tayin etse kölenin vesayeti sahih olur.¹⁹⁷ Kölelerin ve cariyelerin mükateb olsalar da vasiyetleri caiz değildir. Hatta mükateb bir köle, kitabet bedeline yetecek kadar mal bıraksa da vasiyet edememektedir. Ancak azad edildikten sonra vasiyet edebilir.¹⁹⁸

VIII-Eğitimi

Osmanlıda köleleri özel bir eğitime tabi tutarak devlet ve ordu yönetiminde kullanma usulüne kul sistemi denmektedir. Osmanlılar bu sistemi Anadolu Sulçuklularından miras almışlar ve daha da geliştirip etkin biçimde kullanmışlardır. Padişahın devlet otoritesini iyi eğitim görmüş, kendisine son derece sadık kimselere vermek istemesi ve daha merkeziyetçi bir devlet kurmak gayesiyle ilgilidir.¹⁹⁹

¹⁹¹ Sak, a.g.e., s.67.

¹⁹² A.g.e., s.70.

¹⁹³ BOA, A.MKT.UM.. 400/62, Numara: 1276/Ş.,22/1

¹⁹⁴ Sak, a.g.e., s.70.

¹⁹⁵ Bilmen, Hukuki..., a.g.e., c.IV,s.259.

¹⁹⁶ A.g.e. s.319-320.

¹⁹⁷ A.g.e., s.181.

¹⁹⁸ Bilmen, Hukuki...a.g.e., c. V, s.125.

¹⁹⁹ Ünal, a.g.m., s.186.

Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman insanlar arasında köleler de dahil olmak üzere insan olma yönünden bir ayrıcalık gösterilmemiştir. Kölelere her türlü haklarını verdikleri bir yana mecbur olmadıkları halde onların eğitim ve öğretimleriyle de gerektiği şekilde ilgilenmişlerdir. Yetişmiş eleman ihtiyacını kendi yaşadıkları devirlerde tam anlamıyla karşılamışlardır.²⁰⁰

Kul sistemi için savaşlarda alınan esirler para ile satın alınan köleler ve devşirme usulü ile toplanan Hıristiyan çocuklar kullanılmıştır.²⁰¹ Hemen hemen hepsi koyun ve domuz sürülerinin veya saban arkasında çobanlık yapan ve yapacak olan cahil reaya ve düşman çocuklarını devşirme veya köle olarak alıp eğiterek asker, efendi, vezir, hâkim ve kumandan olarak yetiştirme başarısını gösteren Osmanlılar bu şerefe İslamiyet sayesinde nail olmuşlardır. İslam eğitim sistemi ile yetişen çocukların hayattaki gayeleri en büyük İslam devletine hizmet ederek İslam'ın düşmanlarına galip gelmek olmuştur. Savaşlarda esir alınan çocuklar da devlet hissesine düşenler devşirmeler gibi Müslüman yapıldıktan sonra bir seçime tabi tutulmuştur. Bunlardan saraya alınacak olanları saray ağası muayene etmiştir. Bunun yanında da Saray-ı Amire Hocası denilen biri de bulunurdu. Bu zat saraya alınacak çocuğun alınındaki çizgilere ve icap eden şeylere bakarak matluba muvafık gelirse saray için alınır. Padişahın özel hizmetleri için çocuk seçecek kişiler arasında sarayın harem ağaları ve kızlar ağası da bulunmuştur. Yüz güzelliğine de sahip olan bütün çocuklar biri padişahın özel hizmetlerini yapmak diğeri devletin yüksek kademe yöneticilerini yetiştirmek için kurulmuş olan Enderun'da çok sıkı kurallara bağlı bir hayat sürmüşlerdir. Yatmak, kalkmak, çalışmak hepsi sıkı bir denetime alınmış ve aksine hareket şiddetle cezalandırılmıştır.²⁰²

Ortaylı, Enderun Mektebi'nin Sultan I. Murad tarafından Edirne Sarayı'nda kurulduğunu ifade etmiştir.²⁰³ Bu mektebe köleler ve hevesli gönüllüler de alınmıştır. Buradaki çocukların okuyup yazmalarını dürüstlük ve ahlaklı vakit geçirmelerine çok dikkat edilmiştir. Gelişen Enderun Mektebi teşkilatı Edirne, Bursa, Gelibolu ve Galata Saraylarında eğitim ve öğretime devam etmiştir. Sekiz ile yirmi yaş arasında ki bu kişiler sürekli ve özenli bir yönlendirme ve disiplin altında ömürleri boyunca bir merhaleden ötekine ilerlemiş, liyakatlerine uygun olarak terfi rütbe ve ihsanla sistematik bir biçimde ödüllendirilmişlerdir. Kuralları çiğneyenler de şiddetle cezalandırılmıştır. Ödüller ve cezalar da rütbeden rütbeğe farklılık göstermiştir. Doğu dilleri, ahlak ve teoloji de içeren dersler verilmiştir.²⁰⁴ Osmanlı Enderun Mektebi bunların yanı sıra musikiden oymacılığa hattatlıktan biniciliğe kadar birçok dallarda eğitim görülen bir kurumdu. Her şeyden çok dikkat edilen etiket ve protokol kurallarıydı. Böylece Enderun Mektebi, gerek ahlak gerek yaşam tarzı ve zevkleri itibariyle Osmanlı yönetici zümresinin kültürünün doğup yetiştiği bir yerdi.²⁰⁵

Devşirmelerle devletin malı olan genç köleler öncelikle iki sınıfa ayrılırlardı. Beden yapısı, kas gücü ve uzun uzadıya denemeye lüzum kalmadan görünürdeki zihni kabiliyeti

²⁰⁰ Engin, a.g.e., s.154.

²⁰¹ Ünal, a.g.m., s.187.

²⁰² Engin, a.g.e., s.155.

²⁰³ İlber Ortaylı, "Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi", Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s.204.

²⁰⁴ Engin, a.g.e., s.156.

²⁰⁵ Ortaylı, a.g.e., s.206.

yönünden belirli vasıflara sahip olanlar yüksek seviyede ve özellikle zihni planda öğrenim görmek üzere ayrılırlardı. Bunların sayısı onda bir dolaylarındaydı. Geri kalanlar ise fiziksel ağırlıklı bir eğitim görürlerdi. Birinciler genellikle saray sipahisi veya iç oğlanı olurlar bunların içinden de en kabiliyetlileri ordu ve idare de en yüksek vazifelere getirilirlerdi. Ötekiler acemi oğlanı ve yeniçeri olurlardı. Fakat bunlarda kabiliyetlerini iyi kullandıkları takdirde en üst makamlara çıkabilirlerdi.²⁰⁶ Ortaylı, eğitim konusunda şu bilgiye de değinmektedir:

“Devşirme çocukları içinde Enderun’a ayrılanlar sıkı bir disiplin ve adab-ı muaşeret altında hayatlarını sürdürür ve ilk olarak küçük sonra büyük odalara alınır. Burada yılda iki kat dolama denen esvap verildiğinden bunlara dolamalılar denirdi. Ardından IV. Murad tarafından kurulan seferli koğuşuna geçilirdi. Burada tecrübeli Enderunlulardan biri lala tayin edilmekteydi. Böylece usta çırak ilişkisi içerisinde eğitim başlardı. Seferli koğuşunda yeterince adab-ı muaşeret, okuma yazma, dini bilgiler edinen ve disiplin gösterenler kiler koğuşuna geçerdi. Bundan sonra ise hazine koğuşu ve has oda gelirdi. Has odanın ağaları has odacı başı da dâhil olmak üzere kırk kişiden oluşurdu. Bu koğuşlardan birine terfi etmek, zaman, zahmet ve eğitim isterdi. Sarayın bu bölümünde ak hadım ağaların sert disiplinli bir yönetimi söz konusuydu. Enderun Mektebi imparatorluğun hayatına 60 sadrazam, 3 şeyhülislam, 23 kaptan-ı derya yetiştiren bir ocak olmuştur.”²⁰⁷

Disiplin sıkı tutulmanın yanı sıra sınırlıydı. İç oğlanları gerektiğinde falakaya yatırılır ama on değnekten fazla vurulmaz, günde bir defadan fazla da falakaya çekilmezlerdi. Mutlak itaat, alçak gönüllülük gösterişten uzak durmak ve terbiyeli olmak ilk kuraldı.²⁰⁸

Haremde verilen eğitim de ise Enderun’daki sisteme benzer bir teşkilat söz konusu idi. Burada cariyeler sıkı bir eğitimden geçirilir, edebiyat, güzel sanatlar, musiki ve el işleri öğretilirdi. Ayrıca güzel konuşmak ilk nezaket ve zarafet gibi olmanın incelikleri verilirdi.²⁰⁹

Cariyelerin birçoğu hizmet görmek için alındığından, idareciler tarafından çamaşır, külhan, kiler, sofrası gibi genel hizmetlere verilirlerdi. Bunlar pek güzel olmayan genç ve orta yaşlı cariyeler olurdu. En güzelleri ise padişahın hizmetine, ona yakın olanlarda şehzadeler dairesine gönderilirdi. İleride güzel olacakları umulanlar da haznedarlara ve kalfalara bırakılır, yetiştirilmesi emredilirdi. İlk olarak saray geleneklerine uyularak, yeni cariyelere, fattanlıkları, renkleri, güzellikleri, karakterleri veya görüşleri göz önünde tutularak yeni isimler verilirdi. Bu isimler Farsça olur ve herkes tarafından öğrenilip unutulmaması için ilk zamanlar da bir kâğıda yazılı olarak iğne ile göğsüne iliştilirdi. Hareme alınan cariyelere, kalfalar tarafından terbiye, nezaket, büyüklere karşı saygılı olma hakkında bilgiler verildiği gibi uygulanırdı. İster odalık olarak ister güzel olacağı düşünülerek 5-6 yaşında iken alınmış bu cariyeler, istikbalin ikballeri, kadın efendileri ve valide sultanları olacaklarından okuyup

²⁰⁶ Engin, a.g.e., s.156.

²⁰⁷ Ortaylı, a.g.e., s.205.

²⁰⁸ Engin, a.g.e., s.158.

²⁰⁹ Ünal, a.g.m., s.190.

yazmalarına, saray görgülerini iyi öğrenmelerine son derece dikkat edilirdi. Özellikle padişah hanımı olacak olanları, haznedar usta özle bir itina ile yetiştirir, efendisine yaraşır bir kadın olmasını sağlardı.²¹⁰

Haremdeki eğitimde kızlar onar kişilik gruplara ayrılır, her birinin başına bir öğretici verilirdi. Müzik ve oyuna yatkın olanlar bu alanlarda yetiştirilir, okuyup yazmaya meraklı olanlar da bu sahada öğrenim görürlerdi. Bunların dışında, cariyeler dikiş işlemlerini, dantelâ işlemlerini, örgü örmesini, de iyi biliyorlardı. Kızların hepsi İslam kurallarına göre yetiştirilirdi. İçoğlanları gibi haremdeki kızlar da yirmi beş yaşına gelince yüksek rütbeli asker veya memurlarla evlendirilerek saraydan ayrılırlardı.²¹¹ Saraydan bir kızla evlenmek imtiyaz olarak görülürdü. Çünkü sarayda yetişen kızlar, hem güzel hem de son derece terbiyeli olurlardı. Her isteyene kız verilmezdi. Tanınmış ve itibarlı kişiler tercih edilirdi.²¹² Bu durumda harem bir manada, kızların Enderun da yetiştirilen yönetici sınıf için eğitildiği bir yerdi. Bunun sebebi harem mensupları sadece padişahın eşleri ve gözdesi olsun diye değil, bir ölçekte kısmetini iyi kapılarda daha başka yerlerde bulsunlar diye yetiştirilen bir yerde devşirilen, satın alınan kızlardır.²¹³ Bütün bunlardan devşirme ve kölelik müessesinin Osmanlı Devleti'nin yüksek seviyedeki resmi tatbikatında insan yetiştirme gayesine hizmet yolunda işletildiği ortaya çıkmaktadır.

²¹⁰ Uluçay, Harem...a.g.e., s.17-18.

²¹¹ Engin, a.g.e., s.158.

²¹² Ünal, a.g.m., s.190.

²¹³ Ortaylı, Osmanlı..., a.g.e., s.146.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA KÖLELİĞİN KALDIRILMASI

I-Osmanlı Reform Çağında Batılılaşma ve Kölelik

Kölelik kurumu, Avrupa ve Amerika kıtalarında insan hak ve özgürlükleri tartışılmaya başlandığı dönemde sarsılmaya başlamıştır. Çağ dışı olan bu uygulama, kölelik karşıtı kurumların siyaset üzerindeki baskısıyla köleliğin kaldırılması yönündeki çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu süreç 1789 Fransız İhtilali'yle yayılmaya başlayan hürriyetçilik akımı sonunda pek çok ülkede tartışılmış ve çalışmalara başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de diğer devletlerde olduğu gibi kölelik müessesesi bulunmaktaydı. Doğal olarak bütün dikkatler zenci köle kaynağının merkezi olan Afrika'ya yöneldi. Afrika köleliğinin sorgulanmaya başlanması Osmanlı üzerinde de diplomatik baskı oluşturmuştur.²¹⁴

Avrupa XVIII. yüzyıl toplumu özgürlükçü, insan haklarına saygılı, kölelik karşıtı bir tutum içerisinde idi. Devir, köleliği kaldırma devriydi. Kölelik karşıtlığı İngilizler açısından bir tür baskın ideoloji olduğu için, “kölelik yanlısı” bir tavır almak olacak şey değildi. Resmi metinlerde köleliği ve köle ticaretini kınayan ifadelerden bu çağlarda geçilmemektedir.²¹⁵ Avrupa ve Amerika kıtalarında köleliğin kaldırıldığına dair beyannameler duyuruluyordu. Güç dengelerini sarsmak istemeyen Osmanlı Devleti de diğer devletlere ters düşmek istemiyordu.

Yüzyıllardır süregelen kölelik kurumu batılılaşmanın etkisiyle modern bir toplum olma yolunda ilerleyen Osmanlı Devleti için de bir sosyal sorun haline gelmişti. Dünya ülkelerinin “kölelik karşıtı hareketi” Osmanlı'nın dağılma süreci öncesinde başlamıştı. Bu sebeple Osmanlı son dönem padişahlarının da pek çoğu esir pazarlarının kapatılması ve köle ticaretinin önlenmesine yönelik anlaşmalara imza atarak kölelik karşıtı ülkelerin yanında yer almıştır.²¹⁶

Avrupalıların da çağdışı bulduğu harem ve cariye kültüründen vazgeçilmesi, o dönemin siyasal koşullarının padişah üzerinde yarattığı baskıyı azaltma girişimlerindedir. Ayrıca padişah böyle bir karar almakla, ülkesindeki eskimiş ve çağ dışı kalmış bazı geleneksel uygulamalardan vazgeçebileceğini göstermiştir.²¹⁷

Erdem'in ifadesine göre, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticaretine ilişkin politikalarında kısıtlayıcı bir rol oynamış en önemli etkeni belirlemek gerektiğinde, İslamiyet ile imparatorlukta kölelerin büyük çoğunluğuna sahip olan Müslüman halkın duygu ve düşüncelerine ne tür bir rol biçildiğine bakılmalıdır. Her kademedeki pek çok İngiliz Devlet görevlisi, köleciliğin, İslamiyet'ten önce Yahudilik ve Hıristiyanlık tarafından onaylanmış

²¹⁴ Toledano, a.g.e., s.77.

²¹⁵ BOA, HR. SYS, 51/26, sene,1866.

²¹⁶ Şen, a.g.e., s.188.

²¹⁷ A.g.e., s.189.

olduğunu çoğunlukla göz ardı ederek köleliği tamamıyla Müslümanlara özgü bir durum olarak değerlendirmiştir. Köleliğin, Müslümanların ev yaşantısını düzenlemede bir gereklilik olduğunu düşünüyorlardı. Kölelik düzeninin Osmanlı kamuoyunda kızgınlık uyandırmadığı ve köle ticareti ile kölecilikte kötü bir yan görülmediği noktalarında herkes hemfikirdi. Hatta bazı İngiliz gözlemciler, Osmanlı hükümetinin köle ticareti ve köleliğe karşı önlemler almakta isteksiz olduğu ve kölelik karşıtı görüşlerin imparatorlukta sahte olduğu görüşündeydiler. İngilizleri Osmanlı'da kölelik ve köle ticaretini ele alırken ihtiyatlı ve sağgörülü olmaya yönelten düşünceler epeyce yaygındı.²¹⁸

İngiliz halkı bu çağdışı uygulamayı Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu insan haklarına, aykırı bulmuş ve kendi içerisinde yapmış olduğu çalışmalar sayesinde 1807'de İngiltere'ye bağlı her yerde köle ticaretini yasaklamış, ardından 1833'de İngiltere yönetimi altındaki bütün ülkelerde kölelerin azad edilmesini kararlaştırmış, bunu 1848'de Fransa, 1858'de Portekiz ve 1863'de Hollanda takip etmiştir.²¹⁹ Bu tutum yabancı bir gücün, yani İngilizlerin etkili olduğunu gösterir. Osmanlıların eninde sonunda İngilizler'in baskısına boyun eğdiği düşünülebilir. Bu baskı Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılma sürecini hızlandırmıştır.

II-Köleliğin Kaldırılma Süreci

Toplumsal yapının etkisiyle de kurumlaşan kölelik, 1908 Meşrutiyet öncesi çok uzun bir sürece yayılsa da önce sorgulanmış; sonrasında getirilen yasak aşamalı olsa da hayata geçirilmiştir. 1909'da yapılan anayasa değişikliğiyle bütün vatandaşlara, ırk ve mezhep ayrılığı gözetilmeden şahsi hürriyetlere sahip ve hukuken eşit olma hakkı tanınır. Osmanlı uyruğunda olan herkes "Osmanlı vatandaşı" olarak tanımlanır.²²⁰

Osmanlı'da köleliğin sosyal ve ekonomik önemi, ılımlı yapısı ve İslamca onaylanması, Osmanlıların bu kurumu kaldırmak için hiç istek göstermedikleri gerçeğinin nedenlerini açıklıyor. Arz-talep açısından da bakıldığında ne bir köle şikâyetçi idi ne de bir tüccar. Kölelik bir olgu olarak kabul ediliyordu, Batı için bile oldukça yeni olan ilgacılık yabancı bir fikirdi; İngiltere kaynaklıydı, pek az anlaşılıştı ve hemen hiç taraftar bulmamıştı. Gittikçe artan İngiliz baskısı ve Osmanlıların bu baskıya 1840-1855 yılları arasında veya iki hükümet arasındaki ilk ilişkilerden Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanışına kadar olan dönemde gösterdikleri tepkiye yöneliktir.²²¹

Osmanlı'da reform yanlısı kadrolar Tanzimat Fermanı'yla birlikte "zenci esir" konusunu kendi içinde tartışmıştır; devlet hem kendini hem de bu kurumu sorgulamaya başlamıştır. Ancak böylesine köklü bir kurumun birdenbire kaldırılmayacağı da ortadaydı. Tanzimat Fermanı'yla başlayan tartışmalar, 1847'de Sultan Abdülmecid, nazırların ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinin katıldığı bir toplantıda İstanbul'daki esir pazarları sorunu gündeme getirilmiştir. Padişah esir pazarlarında satılan kölelerin aşağılandığını ve kötü muamele gördüklerini bunun, şeriat ve insan haklarına ters bir durum olduğunu söyleyerek köle

²¹⁸ Erdem, a.g.e., s.113.

²¹⁹ "Kölelik", **Türk Ansiklopedisi**, c.22, s.275.

²²⁰ Şen, a.g.e., s.188.

²²¹ Toledano, a.g.e., s.77.

pazarlarını hemen kaldırılmasını emretmiş ve Sultan Abdülmecid'in irade-i seniyyesi ile İstanbul esir pazarları kaldırılmıştır.²²² Zenci esir ticaretinin yasaklanması ve Üsküdar'daki esir pazarının kaldırılmasıyla ilk uygulamaya dönüşür ve köleliğin şeklen kalkmasına neden olur.²²³ Pazarın kapatılması köle alım satımını bütünüyle önlemediyse de buna bir darbe vurduğu inkâr edilemez. Bunu 1857'de Hicaz bölgesi hariç zenci köle ticaretinin yasaklanması izledi. Osmanlı Devleti 1890'da zenci esirlerin ticaretini yasaklayan Brüksel Sözleşmesi'ni imzaladı. Daha çok Kafkasya bölgesinden yapılmakta olan beyaz köle ticaretinin yasaklanması ise 1909 II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşti. İran'da kölelik 1906 anayasasıyla yasaklandı. Diğer İslam ülkelerinde köleliğin bütünüyle ortadan kaldırılışı XX. yüzyılın ortalarına kadar tamamlandı.²²⁴ Köleliğin kaldırılma sürecini alt başlıklarda daha ayrıntılı inceleyeceğiz.

İngiltere, sömürgelerindeki kölelik düzeninin yıkılmasından sonra dünya çapında bir seferberliğe girişmişti; kuşkusuz, köleliğin ve köle ticaretinin her ikisinin de sona erdiğini görmek istiyordu. Ne var ki, resmi İngiliz politikası, yabancı ülkelerdeki kölelik kurumundan çok, köle ticaretine yönelikti. İngiliz'lerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik olan asıl amacı, İngiliz deniz kuvvetlerine köle ticaretinin önlenmesi için arama ve el koyma hakkı veren ikili bir anlaşma yapmaktı.²²⁵ Köleliğin kaldırılması işlerinde olageldiği üzere burada da başı, güçlü İngiltere ve dış ülkelerde "Köleliği Önleme Derneği" çekmişti. 1833 ve 1838 Azat Kanunları ile İngiliz ve uluslar arası Atlantik köle ticaretine karşı alınan önlemler bulunan dernek artık faaliyetlerini, Osmanlı İmparatorluğu'nu özellikle vurgulayarak Doğu'daki İslam ülkelerini de kapsayacak biçimde genişletiyordu.²²⁶

Erdem'in ifadesine göre, İngiliz hükümeti 1840'taki girişimine kendi inisiyatifiyle başlamamıştı. Girişim daha çok İngiltere'deki köleliği kaldırma yandaşlarının eylemleri sonucuydu. 1839'da Britanya ve Uluslararası Kölelik Karşıtları Derneği çatısı altında buluşup amaçlarının kölelik ve köle ticaretini dünyanın her yerinde sona erdirmek olduğunu ilan etmişlerdir. Dernek, köle ticaretini sona erdirmenin en iyi yolunun köle talebini ortadan kaldırmak olduğu görüşündeydi.²²⁷

Baskılar sonucu bunalan Osmanlı Devleti çeşitli yazışmalar ve raporlarla bunları önlemeye yönelik hareketlerine hız vermiştir arşivlerde karşılaştığımız iki önemli belge de bunu görmekteyiz. Birinci belgede; köle ve cariyelerin Osmanlı Devletine girişi, satılması ve ticaretinin yasak olduğunu Fransa'nın Cidde konsolosluğuna bildirmesi, ikinci belge de ise; Bingazi'den vapurlarla yapılan zenci köle ticaretinin önlenmesi için ilgili vilayetlere gerekli uyarıların yapıldığını gösteren belgelerdir.²²⁸ Köleliğin kaldırılma süreci esir pazarlarının kapatılmaya başlanması ile de hız kazanmıştır.

²²² BOA, İrade-i Seniyye, CTM, n.3177, sene, 1847.

²²³ Şen, a.g.e., s.79-81.

²²⁴ TDVİA., a.g.m. c.26., s.245.

²²⁵ Erdem, a.g.e., s.91.

²²⁶ Toledano, a.g.e., s.78.

²²⁷ Erdem, a.g.e., s.93.

²²⁸ DH.EUM.THR, 97/13, sene, 1328., DH.MKT.,1342/14, sene,1301.

A-Esir Pazarlarının Kapatılması (1846)

Osmanlı padişahları gelenek gereği hicri yılbaşlarında sadrazamın makamı olan Babıaliye törensel bir ziyarette bulunurlardı. Aralık 1846 (muharrem 1263) tarihinde böyle bir ziyareti sırasında Sultan Abdülmecid, önemli reformların başlatılmasını tartışmak üzere toplanan Meclis-i Umumi'nin bir toplantısına katıldı. Toplantı sırasında padişah, İstanbul esir pazarı sorununu gündeme getirdi. Sultan burada satılan kölelerin aşağılandığını ve kendilerine kötü davranıldığını iştmişti. Bu durum şer'iate ve insani değerlere aykırı olduğu için padişah başkentteki esir pazarlarının hemen kaldırılmasını emretmiştir.²²⁹ Bu emrin arkasında dış baskılar önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük pazarı olan İstanbul esir pazarı bu emirle 28 Aralık 1846 tarihinde kapatılmıştır. Pazarın kapatılmasından sonra satıcılar kent içinde dağılmışlardı. Siyah köle tüccarları Fatih Mahallesi ve çevresinde ki bazı hanlarda iş kurarken çoğunluğunu Çerkeslerin oluşturduğu beyaz kölelerde Tophanede Karabaş sokaklığına götürülmüş ve kendileri gibi Çerkes olan satıcıların evlerinde satışı çıkarılmışlardır. Pazarın kapatılmasının esirciler loncası üzerindeki etkileri, lonca resmen lağvedilmemiş olmakla birlikte tam anlamıyla bir yer altı faaliyetine dönüştüğü için, tam olarak bilinmemektedir.²³⁰

Tanzimat'ın ikinci evresi olarak görülen bu dönemde Mustafa Reşit Paşa eğitimde vilayet yönetiminde, ceza ve ticaret hukuku konusunda adalette yeni reformlar başlatmıştır. Bunların yapıldığı dönemlerde İngiliz Hükümeti İstanbul esir pazarının kaldırılmasını memnuniyetle karşılamıştır.²³¹ Osmanlı Devleti'nde köle ticaretinin yasaklanmasından altmış yetmiş yıl geçmesine kadar Çerkes, Abaza ve başka Kafkas kavimlerinden cariyeler, saray ve konaklardan eksik olmamıştı. Yalnız açıkça alınıp satılmaları yasaktı.

Sultan II. Abdülhamid'in hanımlarından Bedifelek Kadın'ın hanedanın Türkiye'den çıkarılmasından sonra İstanbul'da Bidar Kadın'ın 13 Ocak 1337/1918 de Saliha Naciye Hanım'ın Şubat 1924'te İstanbul'da öldükleri, Emsalinur Kadın'ın 1950 yılında İstanbul'da öldükleri, Müşfika Kadın'ın 1980 yılında 92 yaşında iken İstanbul'da yaşadığı ikballerden Sazkâr Hanımın Cumhuriyet devrinde Beyrut'ta, Behice Hanım'ın 1980 yılında Napoli de henüz sağ oldukları bilinmektedir. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi bu kadınlar satın alınmış cariyelerdir.²³²

Sultan Mehmed Reşad'ın kadınlarının isimlerinin Kamutes, Mihrengiz, Dürrüaden, Nazperver, Dilkı, Sultan Mehmed Vahideddin'in kadınlarının isimlerinin Nazikedâ, İnşirah, Müveddet, Nevvare olup Çerkes asıllı olmalarıysa cariyeye ticaretinin XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde devam ettiğini göstermektedir.²³³ Vahideddin'in dördüncü eşi olan Nejat Kadın hakkında Uluçay bize şu bilgileri vermektedir;

²²⁹ Erdem, a.g.e., s.124.

²³⁰ A.g.e., s.125.

²³¹ Toledano, a.g.e., s.91.

²³² Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, TTK, Ankara, 1992, s.172-177.

²³³ A.g.e., s.183-184.

“Nihal Atsız’ın bana göndermiş olduğu mektuba göre Nejat Kadın Türk’tür 2.3.1902 de İstanbul’da doğdu. Çocukken hareme alındı. Mehmed Reşad zamanında hareme bulunuyordu. Okumaya hevesli, terbiyeli ve zeki bir cariye idi. Mehmed Reşad’ın ölümünden sonra Vahideddin’in bu esnada Nejat’la tanıştı ve 1.9.1920 de evlendi.”²³⁴

Bütün bu bilgiler köle ticaretinin ancak Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla sona erdiğini göstermektedir.

B- Çerkes ve Gürcü Köleliğinin Yasaklanması (1854)

Çerkes ve Gürcü köle yasağının arkasında Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki etkisi söz konusuydu. 1854’te, Fransız elçileriyle ortak bir girişimde bulunan İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe Babıyalı’dan Gürcistan ve Çerkezistan kıyılarında köle ithalini ve bu kölenin imparatorlukta yasaklanmasını istemiştir.²³⁵

Toledano’nun ifadesine göre, böyle bir istek karşısında Meclis-i Vükela meseleyi 18 Eylül 1854 tarihinde görüşmek zorunda kalmıştır. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa’nın padişaha sunduğu rapora göre,

“Çerkeslerin çocuk ve akrabalarını satmak gibi garip bir adet-i garibeleri vardır. Öte yandan Gürcüler zor kullanılarak çalınıyor ve kendi istekleri haricinde köleleştiriliyorlardı. Ruslardan nefret ettikleri için Gürcüler Osmanlı ordusunda gönüllü asker yazılmışlardı. Fakat erkek görevlilerden dolayı uzaktayken karıları ve çocuklarına Lazlar ve başkaları el koyuyor ve köle olarak satıyorlardı. Askerler evlerine dönüp ne olduğunu öğrendikleri zaman askerlik konusunda fikir değiştiriyor ve orduya dönmeyi redd ediyorlardı.” Sadrazam bunu bilinen bir sorun olduğunu belirtiyor ve görüşlerine şöyle son veriyordu; “Çerkesler İslam ümmetine mensuplardır, ancak diğer dinlerin mensuplarını da, sanki mal veya hayvanmışlar gibi parayla alıp satmak da yasaklanmıştır.” Ayrıca sadrazam köleliğin kaldırılmasının tüm medeni ulusların amacı haline geldiğini yazmaktaydı.²³⁶

Avrupa devletlerini ve Gürcü halkını hoşnut etmek ve gelecekte köle ticaretinin bütünüyle yasaklanması zorunluluğunu önlemek için Meclis-i Vükela şu önlemleri almayı kararlaştırmıştı. Batum’daki Mustafa Paşa’ya 1854’te iki ferman gönderilecektir. İlk fermana göre Gürcülerin köleleştirilmesi ve satışı tamamen yasaklanacak, ihlal edilmesi durumunda hem satıcı hem de alıcı cezalandırılacaktır. İkinci fermanla Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmalarının insanlığa sığmadığı konusunda uyarılmaları ve Çerkes kölelerin çıkış

²³⁴ A.g.e., s.185-186.

²³⁵ Erdem, a.g.e., s.132.

²³⁶ Toledano, a.g.e., s.99.

noktası olan limanlarda gerekli önlemlerin alınması buyrulmaktadır. İlk ferman Batum ve Çürüksu çevresinde ikincisi ise Çerkezistan da duyurulması kararı alınmıştır.²³⁷

Osmanlı arşivlerinde rastladığımız belgelerde ise, bazı mahallerde bulunan Çerkes vesair köle ve cariyelerin esaretten kurtulmaları için devlet hazinesinden yardım edilmesi talebi üzerine on veya on beş yıl içinde geri ödemeleri şartıyla Ziraat Bankası'nın para yardımıyla bulunacağına dair belgeler bulunmaktadır.²³⁸

İstanbul'un Galata ve Beyoğlu'nun birçok caddesinde köleler açıkça satılmakta olduğu için zaptiyeye, pazar ve gümrük yetkililerine kölelerin açıkça satılmasını önlemek yolunda emirler gönderilmesi kararı alınmıştır. Padişah meclisin bu tavsiyelerini onaylamıştır. Ayrıca esir alınmış Gürcü kölelerin serbest bırakılacağı eğer isterlerse ülkelerine gönderileceği bildirilmiştir. Babıali Çerkes köle ticaretine hacim olarak hiçbir şekilde ulaşmayan Gürcü köle ticaretini bırakmaya gönüllüydü. Netice de Gürcü köle ticaretini durdurmak için alınan önlemler Çerkes ticaretine yönelik önlemlerden daha etkili olmuştur.²³⁹ Fakat Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar fethettikleri topraklarda Çerkeslere ya Rusya'nın içlerine ya da Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirme politikasını uygulamıştır. Bu politika neticesinde Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru kitlesel olarak göçler yapıldı. Göçmenlerin kölecilik anlayışını da Osmanlı topraklarına taşıması bu ticaretin yasaklanmasını geciktiren etkenlerden biri olmuştur.²⁴⁰

Şen'in ifadesiyle, Rus işgalinden kaçan Çerkes ve Abazalar başlangıçta Trabzon, Samsun ve Amasya gibi şehirlerde geçici olarak yerleştirilmiş ekonomik kargaşa ve belirsizlikler göçmenleri yağmacılığa yöneltmiştir. Bu gelişme üzerine adı geçen bölgelerde esir pazarları kurularak göçmenlerin köle satmasına izin verilirdi. Bu köle satışı genel olarak iki sebeple ortaya çıkmaktaydı. Bunlar; Göçmenler sahip oldukları kölelerini ya memleketlerinden ayrılırken ya da göç ettikleri yerde ekonomik nedenlerden dolayı satışa çıkarılmışlardır. Bu yolla satılan kölelere "köle familyası" denilmiştir. Göçmenlerin fakir olanları ise daha göç yolculuğu sırasında harcamalarını karşılayabilmek için çocuk ve akrabalarını satmak zorunda kalmışlardır. Fakir göçmenlerin bir bölümü cüzi bir ücret ile kızlarını bir takım muhtekirlere (kara borsacı, sahtekâr) rehin bırakmış ve bu rehin bırakma ile çocuğunu tekrar geri almayı amaçlamıştır. Ancak bu yolla çocukları "satın aldım" diyerek sahiplenen ve satan pek çok muhtekir köle tüccarı türediği gibi gerçekte köle asıllı olmayan bu çocukları esir edip köleleştirmişlerdir.²⁴¹

Çerkezistan'dan köle ihracını yasaklayan 1854 fermanının, bu tarihten itibaren Çerkezistan'da önemli bir Çerkes nüfusu kalmadığına göre, 1865 yılında uygunabilir olmadığı görülmüştür. Hükümetin bu fermanı onaylamaktaki amacı, Osmanlı topraklarında Çerkes ticaretini yasakladığını göstermekti. Bu durumda Sadrazam Fuad Paşa 24 Temmuz 1864'te Çerkes göçmenler arasındaki kölelik ve köle ticaretinin yarattığı sorunlar konusunda temel

²³⁷ BOA/ İrade-i Hariciye/ 5553, sene.1270. tarihli sadrazamın raporundan aktaran Erdem, a.g.e., s.134.

²³⁸ BOA, DH.HMŞ., 10/62, sene, 1331., bkz, Ek-1.

²³⁹ Toledano, a.g.e., s.103.

²⁴⁰ Şen, a.g.e., s.117.

²⁴¹ A.g.e., s.118.

kuralları belirten bir talimat yayınlamıştır. Sadrazama göre hür doğmuş Çerkes çocukların alım satımını önlemek üzere daha önceden bir emir çıkarılmış olmakla birlikte hiçbir ilerleme sağlanamamıştır. Hür ancak yoksul düşmüş göçmenler çocuklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Birçok vurguncu ve köle satıcısı bu fırsattan yararlanarak çok sayıda hür kökenli kadın ve erkek köle satın alırken köle sınıfından olanlar Çerkes adetlerine göre aykırı bir şekilde ailelerinden koparılıyorlardı. Sadrazam bu tarihten itibaren her kim hür göçmen ticareti yapacak olursa cezalandırılması emrini vermiştir.²⁴²

Bu yasak zor kullanılarak köleleştirmeyi önlemeyi ve köle ticaretinin hiçbir türünün teşvik edilmemesini amaçlamaktaydı. Yasağı izleyen talimatnamede zorla köleleştirildiklerini ileri sürenlerin statülerinin nasıl belirleneceği kuralı getirilmiştir. Bir şer‘i mahkeme önüne gelindiğinde davacının hür mü yoksa köle mi olduğunu belirtmek konusunda girişimler yapılacaktı. Eğer davacı hür olduğunu doğrulayacak doyurucu kanıt getiremez, fakat eski ikamet ettiği yerde bu konuda tanıklık yapacak akrabaları olduğunu belirtirse, o zaman bir yere gönderilecek ve araştırma orada devam edecekti. Bu karmaşık işlem mahkemelerce sık sık kötüye kullanılmış ve dikkate alınmamıştır. Aşağıda belirteceğimiz dava 1867 yılında bu durumu düzeltmek amacıyla kullanılmıştır.

1866 yılında polis bir esirciyi beş Çerkes erkek çocukla birlikte Mısır’a gitmek üzereyken İstanbul’da yakalamıştır. İçlerinden dördü hür olduklarını ileri sürmekteydi. Yedi ile on bir yaşları arasında oldukları söylenen çocuklar başkente Doğu Anadolu’dan getirilmiş ve kendi akrabalarınca satılmışlardı. Çocuklar şer‘i mahkeme de hür olduklarını kanıtlayamamışlardır. Bu çocuklar ısrarla mahkemelerinde iddialarını destekleyecek tanıklar bulabileceklerini söylemişlerdir. Mahkeme, uygulana gelen işlemlerin tersine araştırmayı sürdüreceği yerde çocukların köle statüsünde olduklarını doğrulayan bir emir vermiştir.²⁴³ Meclis-i Vala üyesi Osman Paşa böyle bir durumu Meclis-i Vükela’nın dikkatine sunmuştur. 1864 tarihli emirden kapsamlı bir alıntı yaparak ele geçirilmiş olan çocukların emir gereğince evlerine iade edilmelerini oysa şer‘i mahkemenin kararından sonra bunu mümkün olmadığını vurgulamıştır.²⁴⁴ Meclis-i Vükela sözleşmeye dayalı bir azad uygulaması olan ve kölenin azad edilmesi karşılığında sahibine belirli bir ödeme yaptığı İslami “mukatebe” yöntemini önermekteydi. Çerkes yerleşim bölgelerine komşu arazi parçaları kölelerini serbest bırakmaları karşılığında Çerkes önderlere verilebilmekteydi. Netice de Meclis-i Vükela da alınan bu kararları padişah 1 Mayıs 1867 tarihinde onaylamıştır. Göçmenlerin köle satışına getirilen yasağın sonraki yıllarda da geçerliğini koruduğunu ve hükümetin Çerkes kölelerin mukatebe (kitabet, sözleşme) yoluyla azad edilmesini teşvik etme politikasını koruduğunu görmekteyiz.²⁴⁵

Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin yasaklanması, İngiltere’nin bu yöndeki en büyük başarısı olacaktı. Bundan sonra, İngiltere’nin bu tip ticarete karışma girişimleri onaylanmamış

²⁴² Erdem, a.g.e., s.146-147.

²⁴³ Osman Paşa’dan Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye’den aktaran, Toledano, a.g.e., s.133-134.

²⁴⁴ Erdem, a.g.e., s.149.

²⁴⁵ A.g.e., s.151.

ve İngiltere gerçekte uzlaşmak zorunda kalmıştı. Buna karşılık, Afrikalı köle ticaretinin tümünden yasaklanması için daha ileri ve yoğun eylem yolunu açık bırakmıştı.²⁴⁶

C-1856 Islahat Fermanı'nın İlanı ve Zenci Köle Ticaretinin Yasaklanması (1857)

18 Şubat 1856 da özellikle Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının eski imtiyazlarını teyit ve yeni haklar tanıma düşüncesiyle yayınlanan Islahat Fermanı'nda tüm tebaanın mutluluğunun sağlanması ve tüm din ve mezheplerin serbest olması kabul edilmiş Müslüman olmayanlara evvelce tanınan hakların korunacağı ve Müslüman ve gayrimüslim tebaanın her hususta eşitliği ve bir insanın diğerinden mezhep, din, cins, lisan gibi farklar nedeniyle üstün olmayacağı belirtilirken köleler hakkında bir kayıt konmamıştır.²⁴⁷ Ancak yeniliklere açık padişah olan Abdülmecid Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde köle ticaretinin kaldırılması ve tacirlerin cezalandırılması için 1857'de bir ferman çıkarmıştır.²⁴⁸

Bu ferdandan önce Osmanlı Devleti siyah köle ticaretine karşı aldıkları ilk önlem 1847 yılından itibaren başlamaktadır. Basra Körfezi bölgesinde getirilmiş bu yasağın yanı sıra 1855'te Trablusgarp'tan Girit ve Yanya'ya köle ticareti, Nisan 1856' da Orta Afrika'dan Trablusgarp'a köle ithali ve bu vilayetten köle ihracatı yasaklanmıştır. Ne var ki 1857 yılında getirilen yasak hepsinin doruk noktası olmuştur.²⁴⁹

Mustafa Reşit Paşa 1 Kasım 1856'da sadrazamlık görevine getirildi. Sadrazam, Afrikalı köle ticareti konusunda hemen girişimde bulunan İngiliz büyük elçisi Lord Stratford de Redcliff'e bu sorunun Meclis-i Vükela'da çabuk ve olumlu görüşüleceği sözünü vermiştir.²⁵⁰ Ardından Meclis-i Vükela bu konuyu 24 Aralık 1856 tarihinde görüşmüştür. Meclise göre köle tüccarları siyah kölelere çok kötü davranılmaktaydı. Köleler Afrika'nın kıyı kentlerine yaptıkları yolculuk sırasında uygarlığın her türlü olanağından yoksun bölgelerde türlü zorluklara maruz kalıyordu. Bu hiçbir şekilde kabul edilemezdi.²⁵¹ Nihayet Sultan Abdülmecid Osmanlı sınırları içinde köle ticaretinin kaldırılması ve esir tacirlerinin cezalandırılmasını içeren fermanı 1857 yılında yayımlamış ve bu konuda Trablusgarp, Bağdat ve Basra valilikleri ile Akdeniz ve Basra Körfezi'ndeki Osmanlı donanma komutanlarına gerekli talimatların verilmesini istemiştir. Bu ferman doğrultusunda Mısır Valisi Said Paşa Sudan ve Habeşten alınarak Mısır'a getirilen zencilerin satılmasını yasaklamış bu ticaret devam edenlerin şiddetle cezalandırılacağını ilan etmiştir.²⁵² Afrika'da zenci köle ticaretini önlemeye yönelik uygulamalar ve kanunlar resmi kaynaklarda yer almaktadır.²⁵³

*1857 tarihli bu fermana göre;

²⁴⁶ Toledano, a.g.e., s.104.

²⁴⁷ Recai Okandan aktaran Bozkurt, a.g.e., 1504-1505

²⁴⁸ Juynboll Th. W., "Abid", **TDVİA**, c.1,s.114.

²⁴⁹ Erdem, a.g.e., s.138.

²⁵⁰ Toledano, a.g.e., s.114-115.

²⁵¹ Erdem, a.g.e., s.139-140.

²⁵² Parlatır, a.g.e., s.19.

²⁵³ BOA., HR.MKT., 104/38, sene, 1271.; bkz.,Ek.2, BOA., HR.MKT., 362/101, sene, 1277.

“Uzak ve sıcak bölgelerden getirilen zenciler uzun yol koşullarının ve soğuk iklimin getirdiği hastalıklara dayanamayarak ölüyorlardı. Köle ticareti insanlığa da aykırıydı. Bu nedenle zenci köle ticaretinin yasaklanması gerekiyordu. Ferman yayımlandığından ve gerekli yerlere ulaştığı andan itibaren hiçbir yere zenci köle gönderilmeyecektir. Ferman kararları köle tacirlerine derhal duyurulacaktır. Uzak yerlerde bulunan tacirlere de sekiz haftalık süre tanınmıştır.²⁵⁴ Bu süre sonunda köle getirenlerin köleleri ellerinden alınacak ve bunlar uygun bölgelere yerleştirilerek geçimleri devletçe sağlanacaktır. Yasağa rağmen köle ticaretine devam edenlere ilk seferinde bir yıl hapis cezası verilerek tekrarı halinde ise bu ceza birer yıl artırılabilecektir. Zenci köle taşıyan gemilere devletçe el konulacak ve kaptanları da cezalandırılacaktır. Yasak kararından önce ellerinde esir bulduranlar kölelerini istedikleri kadar kullanabileceklerdir. Esirler yasak kararından sonra getirilmişse esircilere zorla azad ettirilecektir. Yasak olduğu halde köle olarak satılmak üzere Afrika sahillerinden Hudeyde’ye getirilen zencilerin hürriyetlerine kavuşturulmasına dair tarihi kayıtlar bulunmaktadır.²⁵⁵ Basra Körfezi için belirlenen süre üç aydır. Bu sürenin sonunda zenci köle taşıyan gemileri tespit etmek ve gemilere el koymak üzere denetleyici gemiler çıkarılacaktır. Bu yöntem Bağdat valisine verilmiştir. Trablusgarp, Cezayir ve Akdeniz sahillerindeki memurlara da gerekli hususlar bildirilecektir. Trablusgarp eyaletinde yasak kararından sonra sekiz haftalık süre tanınacaktır.^{256,}”

Bu ferman köleliğin kaldırılması yönünde çok önemli bir adım olmakla birlikte sadece yayımlandığı tarihten sonra ülkeye girişi yapılan köleler için geçerli olmuştur. Çünkü daha önceden satın alınmış kölelerin durumuyla ilgili herhangi bir içerik taşımamaktadır. Bu da kölelerin genellikle ev içi hizmette kullanılıyor olmasının getirdiği rahatlık ve alışkanlığa yani sürekli bir alıcı grubu olması dolayısıyla toplumun tepkisine yol açabilirdi. Osmanlı Devleti resmi politikasında aldığı yasak kararına rağmen bu sistemden tamamen vazgeçmek istemediğini açıkça belirtmiştir. Bu da devletin hem vergi gelirlerini kaybetmek hem de toplumun tepkisini çekmek istemediğinin göstergesidir.²⁵⁷

Mevcut köleleri elde tutma hakkına ilişkin herhangi bir müdahale söz konusu olmamıştır. Yani el altından satışı miras, hibe, doğum gibi intikal yollarıyla el değiştirmeleri hala geçerliliğini korumaktaydı. Ancak yüzyıllarca bünyesinde hem mevcut hukuk düzeninde hem de sosyal ve ekonomik hayatta kölelik kurumunu taşımış olan bir ülkede bir anda bu alışılmış kurumun kaldırılması çok zor olmuştur. Aynı tarihlerde Amerika’nın güney devletlerinde kölelerin ilkel ve ağır şartlarda yaşadıkları ve çalıştırıldıkları hatta bu kurumun bir iç savaşa neden olabilecek kadar toplumun yaşamında önemli ve vazgeçilmez bir yer tuttuğu göz önüne alınırsa 1857 fermanının insanlık ve uygarlıkla bağdaşmayan bu kuruma

²⁵⁴ Bozkurt, a.g.m., s.1505.

²⁵⁵ BOA., DH.MKT., 1318/20, sene, 1294.

²⁵⁶* **Düstur**, I. Tertip, Matbaa-i Âmire-Matbaa-i Osmaniye, C.IV, İstanbul 1289/1302, 1872/1882, s.368,370.

²⁵⁷ Şen, a.g.e., s.105.

karşı açılan savaşın önemli basamaklarından birini oluşturduğu açıktır. Nitekim Osmanlı Devleti köle ticaretinin sürdürüldüğü uzak bölgelerde bu ticarete son verilmesi için sık sık fermanlar yollamıştır. İstanbul'dan Hicaz valisine 1857, 1859, 1862, 1865 yıllarında gönderilen fermanlar sonucu Cidde köle ticareti kaldırılrsa da gizli olarak devam etmiştir.²⁵⁸ Zenci köle ticareti yasaklansa dahi bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. Çeşitli fermanlar yollansa da kağıt üzerinde kalmıştır.²⁵⁹ Diğer bir taraftansa Osmanlı yönetimi zenci köle ticareti yasağını gerçekten de uygulamaya çalışmıştır. Değişik vilayetlerden gelen raporlar 1857-1859 yılları arasında ticareti tamamen kaldırmak için değilse bile azaltmak adına adımlar atmıştır.²⁶⁰

1847-1857 tarihleri arasında zenci köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı hükümeti tarafından doğu illerine çeşitli fermanlar gönderilmiştir.²⁶¹ Birtakım önlemler alınmıştır.²⁶² 1847'den itibaren esir pazarları kaldırılmaya çalışılmıştır. İstanbul'da Büyük Çarşı ve Üsküdar esir pazarlarının lağvedilmesi nedeniyle zarar uğrayan pazarıcı esnafına borçlarında indirim yapılmış ve takside bağlanmıştır. Bununla birlikte, İngiltere'nin Halep konsolosunun raporunda 1857'de 10 esirci dükkânı ve 30 işçinin bulunduğunu yazması esircilik mesleğinin bazı yörelerde açık biçimde sürdüğünü kanıtlamaktadır.²⁶³

Osmanlı 1857 de ilan ettiği yasakla birlikte sürdürdüğü girişimlerine paralel olarak kölelik hukukunda herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Ancak 1858 Arazi Kanunu'nda kölelerin yararına bazı düzenlemeler getirilmiştir. Arazi Kanununun 112. Maddesinde sahibinin izniyle veya memur aracılığıyla devlet arazisini tasarruf etmekte olan köle ve cariye'nin elinden bu arazisinin ister azad edilmiş olsun ister olmasın alınamayacağı kuralı getirilmiştir. Bu maddenin diğer bir önemli yönü köle azad edildikten sonra ya da azad edilmeden önce vefat edip varis bırakmayacak olursa arazinin sahibine intikal etmemesidir. Din kurallarına tamamen aykırı olmasına rağmen kanun toprak tasarruf eden köleye bu maddeyle hür insan muamelesi yaparak sahibine bağlılığını tanımamıştır.²⁶⁴

Zenci köle ticaretinin yasaklanmasının ardından bu esirlerin serbest bırakılması sonucu ülke topraklarında yaşam alanı temin edilmesi ve fiziki şartlarına uygun yerlerde iskân edilmeleri sağlanmıştır.²⁶⁵ Günümüzde İzmir, Torbalı, Söke, Ödemiş, Tire, Akhisar gibi Batı Anadolu'nun önemli tarım merkezlerinde Afrika'dan getirilen çok sayıda aile bulunmaktadır.²⁶⁶

²⁵⁸ Bozkurt, a.g.m., s.1506.

²⁵⁹ Bu konudaki ferman örnekleri için bkz. BOA., İ...DUİT., 192/16. sene, 1262.

²⁶⁰ BOA., HR.MKT., 104/38. sene,1271.

²⁶¹ BOA., C...DH.,207/10350. sene,1219.

²⁶² BOA., DH.MKT., 197/2. sene,1311.

²⁶³ Martal, a.g.m., s.15.

²⁶⁴ Şen, a.g.e., s.112.

²⁶⁵ BOA., MV., 113/112. sene, 1324.

²⁶⁶ Martal, a.g.m., s.16.

III-Meşrutiyet Devrindeki Çalışmalar

Osmanlı Devletinde köleliğin Abdülmecid tarafından 1857 tarihinde yasaklanmasına rağmen köle ticareti sürdürülmüş getirilen köleler el altından gizlice satışa çıkarılmışlardır. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin çeşitli yönlerinden hedef almıştır. Fakat bu ıslahat teşebbüsleri hemen olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Birçok sebepten dolayı bu teşebbüsler bir nevi göstermelik olarak kalmıştır. Bunu üzerine, aydın fikir adamları tekrar devletin siyasal, sosyal ve hukuki bünyesinde değişiklikler yapılmasını istemeye başlamışlardır.²⁶⁷

31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid tahta çıkmış ve hemen ardından Ahmet Mithat Paşa da sadrazamlığa getirilmiştir. Padişah kendisini iktidara taşıyan "reformculara" söz vermiş olduğu gibi 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'yi ilan etmiştir. Anayasa şura-ı devlet başkanı olan ve reformcuların lideri olarak öne çıkan Mithat Paşa başkanlığında ki bir özel kurul tarafından hazırlanmıştır. Kurulda Namık Kemal ve Ziya Bey gibi önde gelen entelektüeller ve siyaset yazarları da bulunmaktaydı. Mithat Paşa ve meslektaşları, tüm Osmanlı tebaasının "kişi özgürlüklerini ve kanun nezdinde eşitliğini" güvence altına alan bir anayasa getirmeyi amaçladıkları için köleler konusunda bir istisna yapmamışlardır.²⁶⁸ Recai Okandan aktaran, Bozkurt bu konuyu şöyle ele almıştır:

" Mithat Paşa Osmanlı Devleti'ni bir Avrupa ülkesi olarak görüyor ve bunu sonucu olarak meşruti idarenin kabul edilmesini, öncelikle de hürriyet kavramı ile uzlaşmayan kölelik kurumunun kaldırılmasını gerekli buluyordu. Padişahla Ahmet Mithat Paşa arasında hükümet idaresi konusunda fikir ayrılığı olduğundan bu taslak proje Mithat Paşa'nın sürgüne yollanma nedenlerinden birini oluşturdu. II. Abdülhamid'e sunduğu "Kanun-u Cedit" adlı 140 maddelik taslakta kölelik konusuna yer verilmiştir. Taslakta ilgili maddeye göre; "nereden geldikleri ve asılları bilinmeyen köle ve cariyelerin ticaretini yapmak şeriata, insanlığa ve medeniyete aykırıdır. Sarayda bulunan tüm köle ve cariyeler azad edilmelidir. Osmanlı topraklarında köle ticareti ve köle ithali tamamen yasaklanmalıdır. Öncelikle halkın elinde bulunan kölelerin başlatılacak uygulama süreciyle birlikte hürriyete kavuşturulmaları için, köle sahiplerinin kölelere "kitabet akdi" yapmaları sağlanarak bir daha köle satın almalarını engelleyecek yasalar getirilmesini önermiştir. Mithat Paşa Osmanlı Devleti'ni bir Avrupa ülkesi olarak gördüğünden, meşruti idarenin kabul edilmesi ve hürriyet kavramıyla çelişen kölelik kurumunu kaldırılması gerektiğine inanmıştır. Fakat 140 maddelik taslaktaki köle ticaretinin önlenmesi maddesi anayasa taslağından çıkarılmıştır. Böylece köleliği anayasayla kaldırma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır."²⁶⁹

²⁶⁷ Bozkurt, a.g.m., s.1508.

²⁶⁸ Erdem, a.g.e., s.139.

²⁶⁹ Recai Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları adlı eserden aktaran Bozkurt, a.g.m., s.1510.

II. Abdülhamid kölelikle ilgili maddeyi anayasadan çekmiştir. Ferman yayımlanarak getirilen yasalarla o güne değin işleyen devlet idaresi hem yönetim sisteminde hem de toplumda kökleşmiş kölelik kurumun ani, sert ve tepeden inme bir uygulamayla yani anayasayla kaldırmaktan kaçınmıştır. Fakat geçerliliği devam eden 1857 tarihli yasak kararını desteklemek için harekete geçmiştir.²⁷⁰ Afrikalı köle ticaretiyle ilgili Şuray-ı Devlet tarafından Ocak 1877 tarihinde padişaha sunulan raporda bu girişim görülmektedir. Yürürlükteki bu emir birçok kez yenilenmesine rağmen yasak kararı ihlal ediliyordu. Taşradaki duruma bakılırsa imparatorlukta köle ticaretini toptan yasaklayacak yeni bir ferman yayımlanmalıydı. Köle ticaretinde adı geçen Mısır, Trablusgarp ve Bağdat'a ek olarak Hicaz ve Yemen de eklenmiştir. İmparatorluğun değişik yerlerinde daha önce kapatılan esir pazarları yeniden açılmıştır. İstanbul'un Fatih ve diğer semtlerindeki esir pazarlarının kapatılması için acilen emir verilmelidir. Sarayın siyahi hadımağaları, adetlerine göre emekli olduktan sonra Hicaz'da ki kutsal kentlere çekiliyorlardı. Yasakla ilgili denetleme işlemlerinden dolayı bunları başkente gidip gelirken seyahat izni almaları gerekiyordu. Bu raporda belirlenen ayrıntılar 25 Şubat 1877'de çıkarılan bu girişim II. Abdülhamid'in köle ticaretine yönelik tutumunu yansıtmaktadır.²⁷¹

IV- Osmanlı- İngiliz Anlaşması (1880)

Afrikalı kölelerin taşınmalarının sona erdirilmesi konusunda İngiltere ile 25 Ocak 1880 tarihinde bir anlaşma yapılmıştır. Afrikalı köle ticaretinin durdurulması konusunda Osmanlı Devleti'nin padişahı ile Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı Kraliçesi bir sözleşme üzerinde görüş birliğine varmıştır. Osmanlı padişahı, dışişleri bakanı Sava Paşa'yı İngiltere ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesi ise Sir Austen Henry Layard'ı kendilerini temsilen görevlendirmiştir.²⁷² Bu kişiler karşılıklı olarak aşağıdaki maddeler üzerinde anlaşmışlardır.

Köle taşıma işine karışan köle taciri ve gemiciler haklarında tutulacak bir iddianame ile yargılanacak ve cezalandırılacaklardır. Köleleriyle seyahat eden efendiler her bir köle için onların özelliklerini vasıflarını belirtecek bir sertifika edinecek ve bu belge olmadan seyahat edenlerin köleleri ellerinden alınarak azadlanacaktır. Azadlanan köleler kendi ülkelerine dönebilecek durumda iseler Osmanlı topraklarını terk ederken hiçbir engelle karşılaşmaksızın pasaport alabileceklerdi. Osmanlı Devleti İngiliz gemilerine Osmanlı gemilerini savaş gemileri hariç arama ve suçluları tevkif etme yetkisi vermiştir. Bu gemilerde bulunabilecek tüm köleler azadlı sayılacaklardı. Osmanlı Devleti Mısır ve Sudan' da azadlanmak isteyen kölelerin başvurmaları için daireler kurmuş başlarına da miralaylar getirmiştir. Ayrıca çalışmaları hızlandırmak üzere iki İngiliz idareci getirilmiştir.²⁷³

Bu anlaşmayla ilgili 1882-1883 yıllarında bazı değişiklikler yapılmış ve 1883 yılı sonunda anlaşmanın yürürlüğe konulması için gerekli düzenlemeler tamamlanmıştır. Zenci esir ticaretinin yasaklanması ve kaldırılmasının ardından halkın elindeki kadın ve erkek

²⁷⁰ Toledano, a.g.e., s.192.

²⁷¹ A.g.e., s.193.

²⁷² A.g.e., s.196.

²⁷³ Bozkurt, a.g.m., s.1514.

zenciler İstanbul ve taşradaki hükümete başvurarak hürriyetlerini talep etmiştir. Bu başvuruların bir kısmı sefaret ve konsoloshanelere kadar uzanınca hükümet bunu ciddi bir sorun olarak ele almış ve bu tip başvuruları önlemek amacıyla 1882 tarihli bir raporla bu konuya ilişkin düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, köle ve cariye olarak halkın elinde bulunup da devletin ilan ettiği hürriyet hakkından yararlanma çaresini arayan bir takım aciz insanların başvurusu karşısında hükümetin gerçekleştireceği muameleye ilişkindir. Diğeri ise Osmanlı Devleti'nin 1880 tarihli mukavele gereğince gelecekte zenci esir ticaretinde adı geçenlere uygulayacağı cezaları kapsamaktadır. Devlet şurası uzun tartışmalardan sonra zenci köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgili kararına 1883'te vermiş ve bunu kanun haline getirebilmiştir.²⁷⁴ Uluslararası mukavele ve pek çok fermana rağmen köle ticaretinin yoğun olarak yaşandığı bölgeler genellikle Kızıldeniz ve Bingazi idi. 1880'lerde Bingazi'den Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarına doğru köle ticareti yolu oluştuğunu öğrenen İngiltere bu ticarete göz yumulduğunu ileri sürerek Osmanlı hükümetini protesto eder. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, vilayet yetkililerine köle ticaretiyle ilgili talimatlarını yenilemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde hükümet tarafından Bingazi'deki köleler azad edilip ihtiyaçları karşılanırken diğeri taraftan da azadlı kölelerin yeniden köleleştirildiği görülmüştür.²⁷⁵

1884'te Osmanlı memurları azadlı kölelere yiyecek ve uygun bir iş buluncaya kadar kalacakları bir barınak sağlamaya çalışır. Çünkü azadlı kölelerin yoksulluktan dolayı esircilerin ya da eski sahiplerinin ellerine düşmesini engellemek gerekmekteydi. II. Abdülhamid bu sorunu ele alarak Bingazi'deki yetkililere kesin bir çözüm önermiştir. Bu istihdamın sağlanabilmesi için İstanbul ve İzmir'e gönderilmeleri ön koşulu olarak belirtilir. Bu uygulama için sultan, azadlı kölelere ayrılan ödeneği arttırmış, fakat bunun İstanbul veya İzmir'de harcanması, yani kölelerin Trablusgarp'tan getirilmesini şart koşturmuştur. 1890'da tüm azadlı kölelerin İstanbul'a gönderilecek orduya alınmalarına yönelik eski talimatlar yinelenmiştir. II. Abdülhamid yetkililerinden bu kölelerin getirilmesi ve yerleştirilmesiyle ilgili kendisine düzenli bilgi verilmesini istemiştir. Gelişmelere göre bu konu yetkililere ne yapacakları konusunda yeni talimatlar vermiş bu konuyla yakından ilgilenmiştir.²⁷⁶

V-Brüksel Konferansı (1890)

18 Kasım 1889'da Brüksel'de toplanan bir konferansda Afrika'dan yapılan köle ticaretinin engellenmesi kararlaştırılmıştır. Almanya, Avusturya-Macaristan, Kongo, Belçika, İspanya, Birleşik Devletler, Fransa, İngiltere, İtalya, İran, Portekiz, Rusya, Norveç ve Zanzibar ile birlikte Osmanlı Devleti de bu protokole imza koymuştur.²⁷⁷ 1889 tarihinde Avrupa devletleri Doğu Afrika'daki köle ticaretini önlemek amacıyla, kölelik karşıtı bir konferansın yapılabilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bir Fransız piskoposu olan Lavigerie 1888 de köle ticaretini yasaklatmak için sekiz aylık bir sürede Avrupa başkentlerini dolaşarak çalışmalar gerçekleştirmiştir. Piskoposun ileri sürdüğü fikirler doğrultusunda

²⁷⁴ Şen, a.g.e., s.160.

²⁷⁵ Toledano, a.g.e., s.200.

²⁷⁶ A.g.e., s.200.

²⁷⁷ Bozkurt, a.g.m., s.1520.

yürüttüğü kampanya Avrupalı devletler üzerinde etkili olmuştur. Bu kampanya sırasında köle ticaretinin aslında Müslümanları özellikle de Arapların eseri olduğu tezi işlenmiştir. Bunun altında Müslüman köleleri Hıristiyanlaştırma amacı yatar, misyonerlik faaliyetlerini rahatlıkla sürdürmek vardır. Bu amacın yanı sıra İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Belçika'nın Doğu ve Orta Afrika'yı sömürmesine yönelik giriştiği uluslar arası bir oyundur. Avrupalılar, insan haklarından çok kendi çıkarları gereği köle ticaretini yasaklanmanın zamanı geldiğine inanmış ve bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Osmanlıların bu konferansa katılımı ise Belçika ve İngiltere hükümetinin çağrısı üzerine gerçekleşmiştir.²⁷⁸

Osmanlı Devleti ise konferans öncesinde yöneltilebilecek olası eleştirilere karşı 16 Aralık 1889 da Zenci köle ticaretini yasaklayan on maddelik bir kanunname çıkarmıştır. Bu kanuna göre pasaportu olmayan köleler azad edilecek, bunu yanı sıra efendisi de köle taciri muamelesi görecekti.²⁷⁹ Osmanlı Devleti Brüksel'de toplanan bu konferansa katılmıştır.²⁸⁰

2 Temmuz 1890 yılında imzalanan anlaşmanın birinci bölümünde köle ticareti yapılan ülkelere, kölelerin getirilmesini engellemek için gerekli önlemler belirtilmiş, ikinci bölümde kara yolları ve kervanların denetlenme usulleri üçüncü bölümde ise deniz yoluyla yapılan köle ticaretinin engellenmesi için alınacak tedbirler sıralanmıştır. Anlaşmanın dördüncü bölümünde kölelik kurumun hala uygulayan devletlerden söz edilerek, bu bölgelerde denetimin daha yoğun olarak sürdürüleceği belirtilmiş, bu arada 68. maddede 1889 yılında zenci köle ticareti yasaklayan bir ferman yayımlayan Osmanlı Devleti'nden övgü ile bahsedilmiştir. Anlaşmanın beşinci bölümünde gerekli uygulamayı gerçekleştirmek için kurulacak örgütler ve serbest bırakılacak kölelerin korunma şekli açıklanmıştır. Yedi bölümden ibaret olan anlaşma taraf devletlerin imzaları ile sona ermektedir.²⁸¹

1889 kanunu ve Brüksel kararlarının onaylanması Osmanlı İmparatorluğu'nda siyah köle ticareti ve siyah köleciliğiyle ilgili olarak alınan son önlemler olmuştur. Konferanstan sonra İngiliz yönetimi Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısını gevşetmiş, yasanın ihlali gibi durumlarda zaman zaman protestoda bulunmaktan ileri gitmemiştir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet döneminde Jön Türkler iktidara geldiğinde fazla bir dış baskıyla karşılaşmamıştır.²⁸² Böylece 1880'lerin sonu ve 1890'ların başı Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik köle ticaretinde önemli bir gelişmeye tanık oldu. Küçük ölçekte hala sürdürülmesine karşın ticaret önceki canlılığını kesinlikle yitirmiştir. XIX. yüzyılın son on yılında arz kaynakları ciddi olarak kısıtlanmıştır.²⁸³

²⁷⁸ Şen, a.g.e., s.169.

²⁷⁹ Toledano, a.g.e., s.203.

²⁸⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 44/26., sene.1308.

²⁸¹ Toledano, a.g.e., s.206.

²⁸² Erdem, a.g.e., s. 184-185.

²⁸³ Toledano, a.g.e., s.206.

VI-II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı Devleti köle ticaretini önlemek için bir taraftan uluslar arası anlaşmalar imzalarken diğer taraftan buna uygun kanunlar yayınlamıştır. Fakat köleliği gerek sosyal gerek aile hayatında benimsenmiş olan halk köleliğin kaldırıldığını kabullenmek istememiştir. Getirilen yasak karşısında köle alım satımının “besleme alma” adı altında İslami gerekçelere de dayandırılarak gönül rahatlığıyla sürdürülmesi yeni bir kılıf uydurulması Meşrutiyetin ilan edildiği döneme denk düşmektedir.²⁸⁴ Padişah II. Abdülhamid’in I. Meşrutiyetten sonra meclis kapatması, Mithat Paşa’yı sürgüne yollaması hürriyet fikrini söndürememiştir. İttihat ve Terakki cemiyetine mensup Jön Türkler’in faaliyetleri sonucunda padişah II. Meşrutiyet’i ilan etmek zorunda kalmıştır. 31 Mart olayı ve II. Abdülhamid’in Hal’inden sonra memlekette meşruti idarenin gerçek anlamda kurulması için I. Meşrutiyet hükümlerinin olduğu gibi korunmasının yeterli olmadığı anlaşılınca 1876 Kanun-i Esasi de ileriye dönük ve daha geniş hak ve özgürlükler getiren bazı değişiklikler yapılmıştır.²⁸⁵

1876 anayasasını 1909’ da incelediğimiz zaman Osmanlı Devleti’nde vatandaşlarının her birinin ırk ve mezheplerine bakılmaksızın şahsi hürriyetlere sahip hukuken eşit olduklarının kabul edildiğini görüyoruz. Bir diğer maddede de Osmanlı taabiyetin de bulunan herkesin “Osmanlı vatandaşı” olarak kabul edildiğini görüyoruz. Ayrıca anayasanın 19. maddesi ile fertlerin ehliyet ve kabiliyetlerine göre memuriyetlere kabul olunacağı belirtilerek, devlet yönetiminde her türlü hürriyetlerle donatılmış Osmanlı vatandaşlarının yer alacağı belirtilmiş oluyordu. Böylece Osmanlı Devleti’nde kölelik kurumuna vurulan en son darbenin 1908 Meşrutiyeti olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁶

Osmanlı son dönem padişahlarının hemen hepsi esir pazarlarının kapatılmasına ve köle ticaretinin önlenmesine yönelik birçok ferman yayımlatmakla kalmamış, uluslararası anlaşmalara da imza atarak kölelik karşıtı devletlerarasında yerini almıştır. Fakat gelinen bu sürece kadar saraydaki Çerkes cariyeleri için hiçbir girişim başlatmamıştır. Çerkes köleliğin kaldırılması için en ciddi girişimleri Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti başlatmıştır. Cemiyetin kurucuları II. Meşrutiyetin ilanından sonra Çerkes kızların saraydan çıkarılması girişiminde bulunmuşlardır. Çerkes kızların saraydan çıkarılması haremın dağılması anlamına gelmekteydi.²⁸⁷ Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk üç kişisinden biri olan Binbaşı Cemal Bey, Müşir Deli Fuat’ı ziyaret etmiştir. Bu buluşmada Cemal Bey, sarayda yüzlerce Çerkes kızının kurtarılması ve köylerine geri gönderilmesi konusunda harekete geçmesi için paşayı teşvik etmiştir. Kendisi de Çerkes olan Deli Fuat Paşa Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti’ni kurmuştur.²⁸⁸ Deli Fuat Paşa Sultan II. Abdülhamid ile dargın olması sebebiyle İngiliz elçisi müşteşarı Fiç Moris’i araya sokmuş ve kızların saraydan çıkarılmasını sağlamıştır. Bunu yaparken Fuat Paşa kızlar adına üzgün olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir.

²⁸⁴ Şen, a.g.e., s.187.

²⁸⁵ Bozkurt, a.g.m., s.1523.

²⁸⁶ A.g.m., s. 1524-1525.

²⁸⁷ Şen, a.g.e., s. 188.

²⁸⁸ Erdem, a.g.e., s. 185.

“... Oradaki kızlar babalarının evinden ziyade emniyettedirler. Adamın (Abdülhamid) bu cephesi böyle sağlamdır. Bizden bu teklif vuku bulur bulmaz, emin olun derhal bunları çıkarır. Sonra bu kızlar ziyan olmasın diye korkarım. Saray hayatına alışan bu kızların birden bire dışarıya çıkarılması ve kimsesiz olanların yeniden esir edilmeleri söz konusuydu. Yine de Çerkes kızları saraydan çıkarılmıştır.”²⁸⁹

Osmanlı padişahı II. Abdülhamid gerek siyasi koşullar gerek çağdışı bulunan gelenek dolayısıyla Çerkes kızlarının 1909 ‘da saraydan salıverilmelerine izin verilmiştir. Artık serbest oldukları ilan edildiği halde saraydan çıkmak istemeyen cariyeler olmasına rağmen haremdeki tüm cariyeler Topkapı Sarayı’na gönderildi.²⁹⁰ Yalnız Jön Türkler bu kadınları uzunca bir süre burada tutmayı düşünmemiştir. Hükümet Anadolu’daki Çerkes yerleşim bölgelerine telgraf çekmiş ve Çerkeslere akrabalarının serbest olduklarını bildirmiştir.²⁹¹ Bu bildiri cariyelerin kimsesiz kalıp esir tacirlerinin eline düşmelerini engellemeye yöneliktir. Çağrı üzerine Topkapı Sarayı’na gelen aile temsilcileri aile ve akrabalarından olan cariyeleri teşhis etmiştir. Fakat azad edilen 213 cariyeden çok az bir kısmı aile ya da akrabalarının yanına dönebilmiştir. Akrabası ve yakını olmayan cariyelere devlet maaş bağlayarak onlara sahip çıkma sorumluluğunu üstlenmiştir. Devletin özgürleştirdiği kadınlara maaş bağlanması daha önce hizmetindeki kişilere sahip çıktığını ve Çerkes köleliğinin kaldırılmasında geç kalınmışlığı telafi etmeye çalıştığının da göstergesidir.²⁹² Sadece zengin konaklarında görülebilen köle ve cariyeler hem bu hayata alışıklarından hem de buldukları yerlerden kopmamaları nedeniyle yaşanan geçiş sürecinde ayak işlerinde hizmet görerek ömürlerinin sonunu getirmeye çalışmışlardır.²⁹³

1856 Paris Barışı’nı imzalanmasından sonra Osmanlılar savaşlarda elde ettikleri esirleri köleleştirmeyi bırakmışlardır. Ancak çok az sayıda da olsa doğum nedeniyle köleliğin yanı sıra, İslam’a aykırı olan köle ticareti, köleliğin ana kaynağı olarak bu anlaşmadan sonra da bir müddet daha sürdürülmüştür. Köle ticaretinin tamamen engellenmesinden sonra, kölelik kurumu Osmanlı Devleti’nin sona ermesine kadar, ama mevcut kölelerin artık aile bireyleri halinde dönüştükleri bir şekilde devam etmiştir. Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasından sonra 1923 yılı başında bir medeni kanun komisyonu kuruldu. Bu komisyon Ahval-i Şahsiye ve Vacibat Komisyonu olarak iki gruba ayrıldı. Bu komisyonlar esas itibarıyla fıkıh kurallarını ve ikinci derecede modern hukuk kurallarını göz önüne alacaklardı. Vacibat komisyonunda 3 Haziran 1340 (1924) tarihleri arasında 20 madde de görüldü. Ehliyete ilişkin kısımda ehliyet arizaları konusunda, İslam hukukçularının rıkk’ı (kölelik) da bir ehliyet arizalarına saymalarına karşın kölelik zamanımızda yasaklandığından buna dair meselelerin günün şartlarına uygun olarak komisyonumuzca müzakere edilerek meseleler arasına sokulmasının uygun görülmediği şeklindeki bir cümle komisyonun düzenlediği bir mazbatada yer aldı.

²⁸⁹ Parlatır, a.g.e., s. 20.

²⁹⁰ Şen, a.g.e., s. 190.

²⁹¹ Erdem, a.g.e., s. 187.

²⁹² Şen, a.g.e., s. 190-195.

²⁹³ Parlatır, a.g.e., s. 20.

Bilindiği gibi daha sonra Türk Medeni Kanunu, İsviçre Hukukundan bazı küçük değişikliklerle iktibas edildi ve böylece diğer alanlarda olduğu gibi medeni hukuk alanında da batı hukuku uygulanmaya başlandı. Türkiye Cumhuriyeti köleliğin, köle ticaretinin ve köleliğe benzer uygulamaların yasaklanması ve kaldırılması için kabul edilen tüm uluslar arası anlaşmalara imza koymuştur.²⁹⁴

Görüldüğu üzere Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut'tan itibaren yüzyıla yakın bir süre köle pazarlarının kapatılması ve bu insanlık dışı ticaretin önlenmesi için pek çok ferman çıkartılmış bu amaçla devletlerarası sözleşmelere imza atılmıştır. Bu konuda alınan önlemler ülkede mevcut tek etkin köle kaynağını kesmiştir. Köle ticaretini önlemek için pek çok çalışma yapıp tedbirler alınırken yeni getirilen düzenlemelerde mevcut kölelerin statülerinin eskisi gibi korunduğu görülmektedir. Bu Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'la birlikte hem eski hukuku korumak hem de batıdan yeni kanunlar almak suretiyle hukuk alanında içine düştüğu düalizmin sonucudur. Ancak devletin bu alandaki aktif ve olumlu çalışmaları boşa gitmemiş, ölüm, evlenme, azadlanma gibi çeşitli nedenlerle her geçen gün sayıları toplumda hızla azalan köleler artık evlerde bir kul değil bazen ücretli hizmetçi bazen de evin bir ferdi olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Böylece köle ticaretinin hukuken yasaklanması, kölelik kurumunun da fiilen sonucunu getirmiştir.²⁹⁵

²⁹⁴ Bozkurt, a.g.m., s. 1530.

²⁹⁵ A.g.m., s. 1531.

SONUÇ

Köle ticaretinin çok yoğun olduğu ve kâr açısından altın çağını yaşadığı bir dönemden sonra talebin azalmasında, hem değişen ekonomik dengeler, hem de 1789 Fransız İhtilali ile yayılan “hürriyetçilik” akımı köleciliğin sorgulanması ve kaldırılmasında esas rolü oynamıştır. Osmanlı Devleti’nde ve diğer birçok millette çalkantılı bir dönemin yaşanmasına sebep olan bu dönem “insan hakları, eşitlik, özgürlük ve hümanizm” kavramlarını yaymıştır. Bu kavramlardan etkilenen Avrupa ülkeleri harekete geçmiş, özellikle İngiltere köleliğin kaldırılması konusunda Osmanlı Devleti’ne baskı yapmıştır. Osmanlı’nın kendi içinde kölelik sistemini sorgulaması da ancak dış baskı ve uluslararası yaptırımlar sonucu başlamıştır. Dolayısıyla baskıları azaltmak için de olsa kölelik kurumunun kaldırılması için bir adım atmış olması insan haklarının gelişmesi açısından faydalı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. 1890’da Brüksel Konferansına katılan ve bu kurumun ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalara yönelik anlaşmaya Osmanlı Devleti de imza atmıştır.

Osmanlı, uluslararası alanda başlatılan kölelik karşıtı hareketin içinde yer alırken, toplumda yerleşmiş bu kurumun ortadan kaldırılması için ciddi bir çaba ya da baskı görülmemiştir. Köle ticareti el altından devam etmiştir. Köleliğin yasaklanması, ilk olarak esir pazarlarını kapatılmasıyla ve zenci ticaretinin bitirilmesiyle başlamıştır. Çünkü dış baskılar bu yöndeydi 28 Aralık 1846’da kapatılan esir pazarlarından sonra satıcılar kent içlerine dağılmışlardı. Siyah köle tüccarları Fatih Mahallesi ve çevresindeki bazı hanlarda iş kurarken çoğunluğunu Çerkeslerin oluşturduğu beyaz köleler de Tophane’de Karabaş sokağına götürülmüş ve kendileri gibi Çerkes olan satıcıların evlerinde satışa çıkarılmışlardır. Bunların önüne geçmek için sürekli yeni fermanlar yayınlanmıştır. Bu çalışmaların öncesinde yayınlanan Tanzimat Fermanı açıkça köleliğe değinmemekle birlikte imparatorlukta askeri, idari, kulluk düzeniyle yakından ilgili devlet geleneklerini kırmayı amaçlayan daha önceki birkaç girişimin ulaştığı doruk olmuştur.

Osmanlı’yı oldukça zorlayan bu sıkıntılı süreç köle pazarlarını kapanması için yapılan düzenlemeler ve fermanlarla birçok önlem almaya çalışmıştır. Köle ticaretini önlemek için çeşitli tedbirler alınırken mevcut kölelerin statülerinin de eskisi gibi korunduğu görülmektedir. Bu, Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’la birlikte hem eski hukuku korumak, hem de Batı’dan yeni kanunlar almak için hukuk alanında içine düştüğü ikiliğin sonucudur. Devletin bu alandaki aktif ve olumlu çalışmaları boşa gitmemiş, ölüm, evlenme, azadlanma gibi çeşitli nedenlerle her geçen gün sayıları toplumda hızla azalan köleler artık evlerde bir kul değil bazen ücretli hizmetçi bazen de evin birer ferdi olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Böylece köle ticaretinin hukuken yasaklanması, kölelik kurumunun da fiilen sonunu getirmiştir.

Kölelik kurumunu hukuken kaldıran Osmanlı Devleti, fiili olarak kontrol edemeyişini diğer bir ifade ile göz yummasını öncelikle ekonomik temellere bağlayabiliriz. Osmanlı sosyal hayatını İslam kültürü ile harmanlayarak köleliği hem dini açıdan koruma altına almaktaydı hem de önemli bir gelir kapısı olarak görmekteydi. Köle ticaretinin kaldırılması, özellikle köle ticaretiyle uğraşan tüccarlara darbe vurmuştur. Köle ticareti hem köle ticareti ile geçinen bu kişilere hem de devlete vergi geliri sağlayan bir kaynak oluşturması nedeniyle

yüzyıllardır yerleşmiş olan bu kurumun, köklerinin bir anda kesilemeyeceğini göstermiştir. II. Abdülhamid Kanun-i Esasi'yi ilan ederken, kölelikle ilgili maddeyi anayasadan çekmiştir. Bunun sebebi de o güne değin işleyen devlet idaresi, hem yönetim sisteminde hem de toplumda kökleşmiş olan bu kurumun ani, sert, ve tepeden inme bir uygulamayla yani anayasayla kaldırmaktan çekinmesi idi.

Köleliğin kaldırılış süreci ilk olarak Avrupa'da başlamış artan baskılar sonucu Osmanlı Devleti de payını almıştır. Peş peşe yapılan anlaşmalar ve teftişler sonucu kölelik resmen kaldırılmış olmasına rağmen fiilen devam etmesinin sebebi maddi boyutunun yanı sıra kölenin halinden memnun olmasıydı. Daha çok gelir getiren beyaz köle ticareti ilk olarak kalkmasına rağmen köle tüccarlarını evlerinde satışı devam etmiştir. Çerkes ve Gürcü ailelerin de evlatlarını köle tüccarlarına satmaya devam etmesi bu durumu desteklemiştir.

1909 'da saraydan salıverilen kızlar, artık serbest oldukları ilan edildiğinde saraydan gitmek istemeyen, ağlayan, yalvaran köleler günlerce sarayın bahçesinden ayrılamamıştır. Sonunda onlara maaş tahsis edilmiş ve ne olduğunu anlayamayan köleler saraydan uzaklaştırılıp aile ve bazı akrabalarının yanlarına yerleştirilmişlerdir. Köleliğin kaldırılmasına direniş bu yönde idi. Kaldırılmasını isteyen hiçbir köle, cariye yoktu, incelediğimiz kaynaklarda da böyle bir bilgiye rastlamadık. Köle hizmet ettiği sürece değil hizmet dışı bırakıldığı zamanlarda da korunmuş, hiçbir zaman madur bırakılmamıştır. Durum böyle olunca da Osmanlı'da kölenin kaldırılış süreci bir hayli uzamıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Cevdet-i Zaptiye (CZ)

BOA, C.. HR.. n.678. sene,1255.

BOA, Cevdet Zaptiye, n.4384. sene,1278.

BOA, Cevdet Zaptiye, n.3319, 3372.sene,1280.

Meclis-i Vala (MVL)

BOA, C.. HR.. n.678. sene,1255.

BOA, MKT. NZD. n. 384, sene, 1278.

Mektub-i Umumi(UM)

BOA, MKT.UM., 400/62, sene,1276.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT)

BOA, C.. HR.. n.678. sene,1255.

BOA., HR.MKT., 104/38, sene, 1271.

BOA., HR.MKT., 362/101, sene, 1277.

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 44/26., sene,1308.

BOA, HR. SYS, 51/26, sene,1866.

Dahiliye Mektubu (DH)

BOA., C...DH.,207/10350. sene,1219.

BOA., DH.MKT., 1318/20, sene, 1294.

BOA., DH.MKT., 197/2. sene,1311.

BOA, DH. ŞFR. 425/101, sene,1330.

BOA, DH.HMŞ., 10/62, S sene, 1331.

BOA, DH. İ.UM., 84/14, sene ,1336.

BOA, DH.EUM., THR, 97/13, sene, 1328.

BOA, DH.MKT., 1342/14, sene,1301.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

BOA., MV., 113/112. sene, 1324.

BOA,MV., 141/70, sene,1328.

BOA., İ...DUİT., 192/16. sene, 1262.

BOA. T.UM.. n.526, sene,1278.

BOA. İ.MVL,578/25956-1.

BOA. İ.S., CTM, n.3177, sene,1847.

YAYINLANMIŞ BELGELER

DÜSTUR, I. Tertip, Matbaa-i Âmire-Matbaa-i Osmaniye, C.IV, İstanbul 1289/1302, 1872/1882, s.368,370.

KİTAP ve MAKALELER

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, (Sad. Dünder Gündan), Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul, 1994. c. 1.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, **İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem**, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

AKTOPRAK, Vahide, **İslam Hukukunda Kadınların Köleliği ve Hakları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007.

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, *Kölelik*, c.19. Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994

ARMAĞAN, Servet, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**,(D.İ.B),İlmi Eserler, Ankara, 1987.

ATALAY, Besim, **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi**, c.I., T.D.K.Yayınları,Ankara,2003.

BARKAN, Ömer Lütfi, **Türkiye'de Servaj Var mı idi?**, TTK, Ankara, 1956.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Büyük İslam İlmihali**, Bilmen Basın ve Yayınevi, İstanbul, 1992.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Hukuki İslamiyye Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**, Bilmen Basın ve Yayınevi, İstanbul, 1992.

BOZKURT, Gülnihal, *Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi için Yapılan Çalışmalar*, **XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, TTK, Ankara, 1994

CANAN, İbrahim, **Hadis Ansiklopedisi**, c.11, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1995.

ÇELEBİ, Evliya, **Seyahatname**, YKY, İstanbul, 2010, 4.cilt

ENGİN, Nihat, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

ENGİN, Nihat, *Osmanlılarda Kölelik*, **TDVİA** c.26, Ankara, 2002., s. 246-248.

ERDEM, Y. Hakan, **Osmanlılarda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK; Ankara, 1995.

HAMİDULLAH, Muhammed AYDIN, M. Akif, *Köle*, **TDVİA**, c. 26, Ankara, 2002.

İBRAHİM, Hakkı, Erzurum-Hasankaleli, **Marifetname**, Sad.(Turgut Ulusoy) c.3, İstanbul, 1975, Bahar Yayınevi.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2004.

İPŞİRLİ, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Harem*, **TDVİA**, c.16, İstanbul, 1997.

JUYNBOLL, Th. W. *Abid*, **TDVİA**, c.I.İstanbul, 1997.

KAZICI, Ziya, *Osmanlılar Döneminde İhtisab Teşkilatının Köle Haklarını Koruması*, **V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler**, c. 1, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985

Kuran-ı Kerim, “Nisa” Suresi, 36. Ayet. “Nahl” Suresi, 71. Ayet. “Nur” 24/32 .”Beled” Suresi, “Muhammed” Suresi, 4. Ayet.

KÜL-TEGİN: Orhun Yenisey Yazıtları, VI-VII. YY, Türksoy, Ankara, 2003.

LAMARTİNE, Alphonse De, *Esir Pazarı*, (Çeviren Nurullah Berk), **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 2, İstanbul, 1983.

LENGELLE, Maurice, **Kölelik**, İletişim Yay., İstanbul, 1993.

MARTAL, Abdullah, *19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti*, **Tarih ve Toplum**, Ocak 1994/sayı 121.

NEŞRİ, Mehmed, Neşri Tarihi, **Kitab-ı Cihan-Nüma**, c.I., TTK, Ankara, 1949.

- ORTAYLI, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı Sarayında Hayat**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008.
- ÖZCAN, Abdülkadir, *Osmanlılarda Askeri Teşkilat*, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.4, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.
- ÖZCAN, Abdülkadir, *Devşirme*, **TDVİA**, c.9, İstanbul, 1994.
- PAKALIN, M. Zeki, **Osmanlı Tarihi Deyimler Sözlüğü**, c.1, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1993.
- PARLATIR, İsmail, **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**, TTK, Ankara, 1992.
- PARLATIR, İsmail, *Türk Sosyal Hayatında Kölelik*, **Bellekten**, c.XII, Ankara, 1984.
- PİERCE, Leslie P., **Harem-i Hümayun**, (Çeviren, Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, **XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler**, TTK, Ankara, 1983.
- SAK, İzzet, **Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler(17. ve 18. yy.)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992.
- ŞEN, Ömer, **Osmanlıda Köle Olmak**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Türk Ansiklopedisi**, "Kölelik", Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c.22, s.275.
- TOLEDANO, EHUD R., **Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)**, (Çeviren, Hakan Erdem), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- ULUÇAY, Çağatay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, TTK, Ankara, 1992.
- ULUÇAY, Çağatay, **Harem II.**, TTK, Ankara, 2001.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları**, c.1, TTK, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK, Ankara, 1988.
- UZUN, EFKAN, **XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kölelik**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Medeniyeti ve Müesseseleriyle Osmanlılar*, (1300-1600), **Tarih El Kitabı** (Ed. A. Nezihi Turan), Grafikler Yayıncılık, Ankara, 2002, s.177-216.

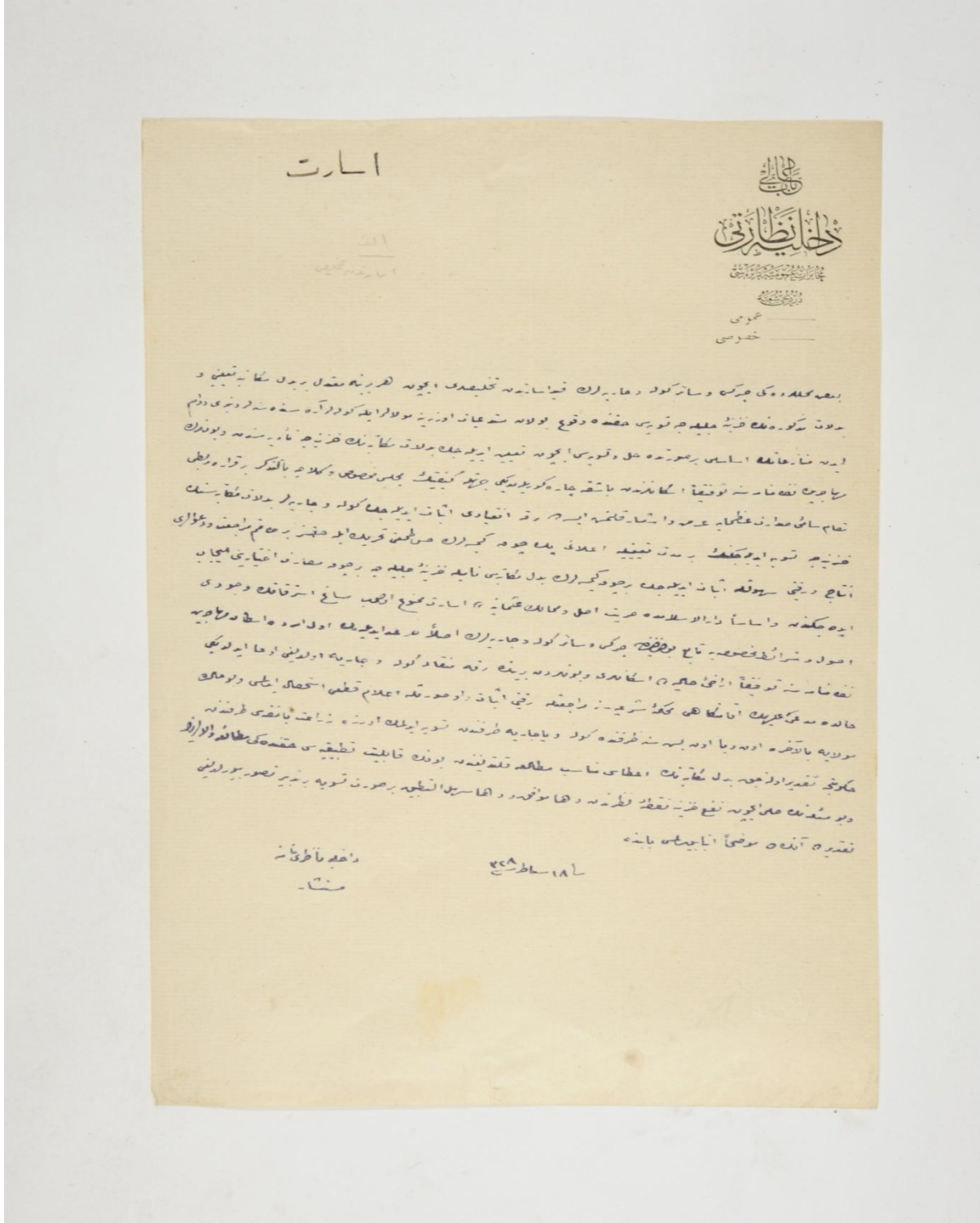
SÖZLÜKLER

Deutsch- Türkisches Wörterbuch/ Büyük Sözlük Almanca-Türkçe, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990.

Redhouse İngilizce- Türkçe, Türkçe- İngilizce Sözlük, Sev Yayınları, İstanbul, 2006.

EKLER

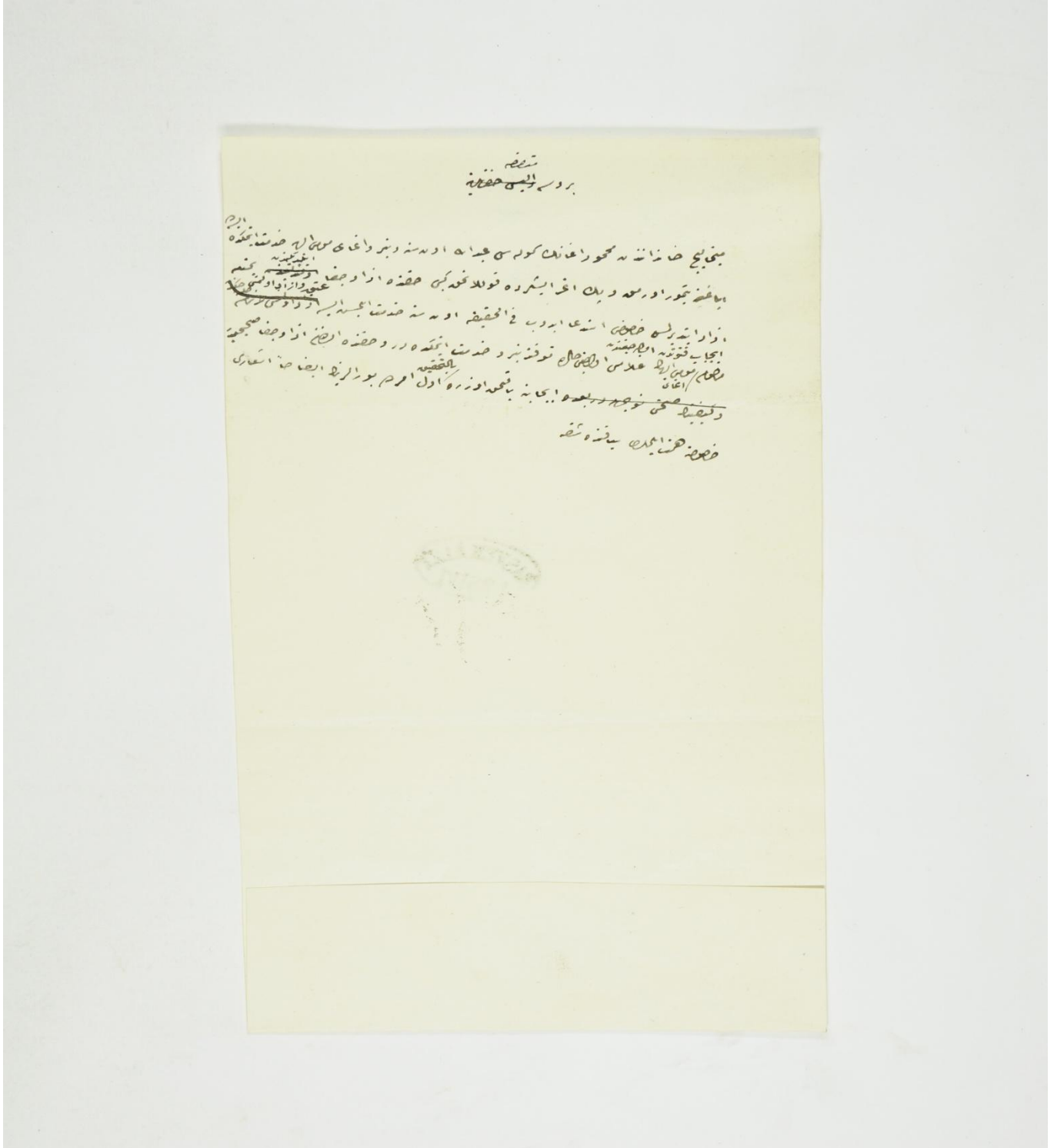
EK-1

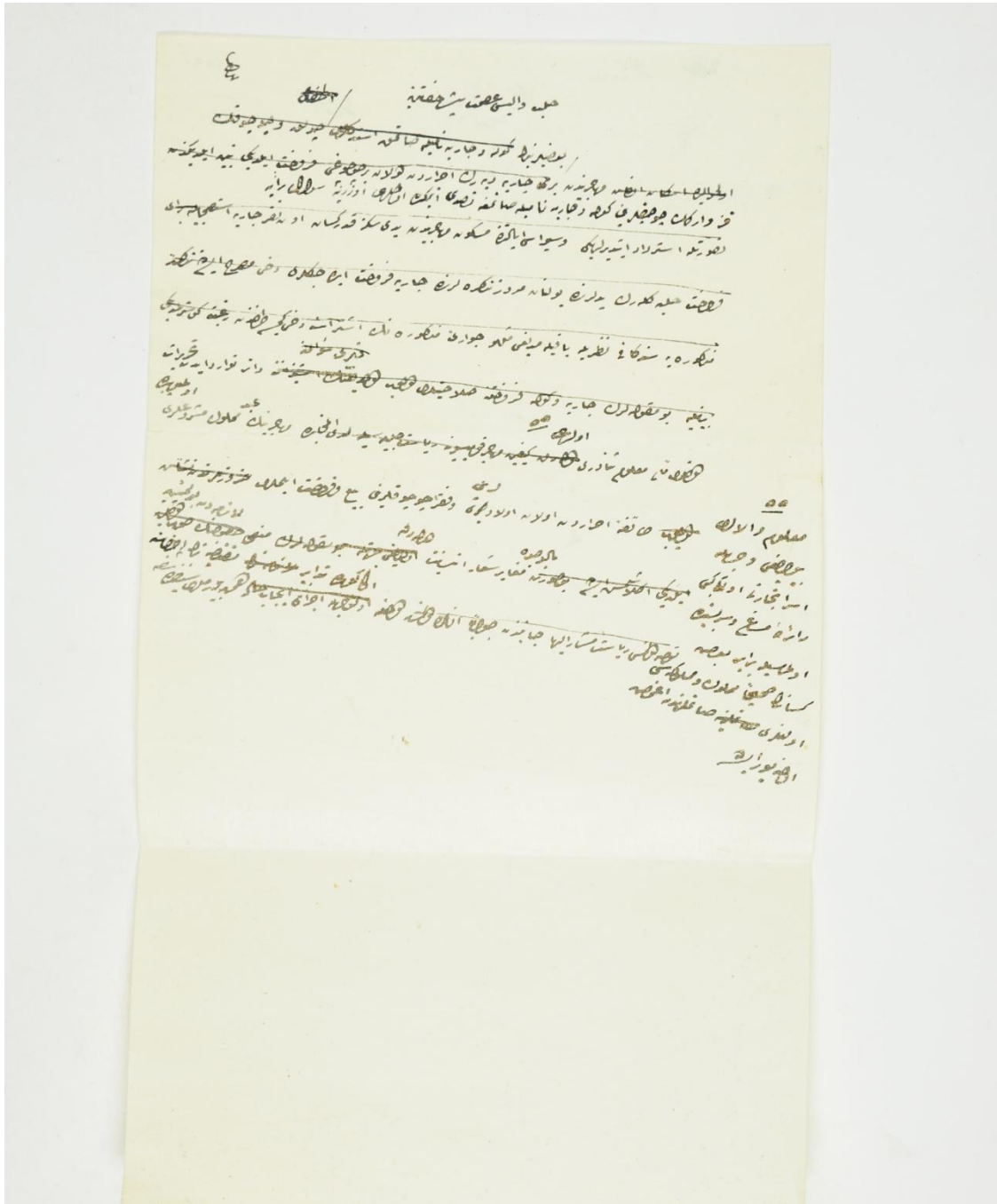
DH.HMS. 10/62, sene,1331,Serbest bırakılan köle ve cariyelere on-on beş yıl içerisinde geri ödemek şartıyla Ziraat Bankası para yardımını gösteren belge.

مالیه نظرنه

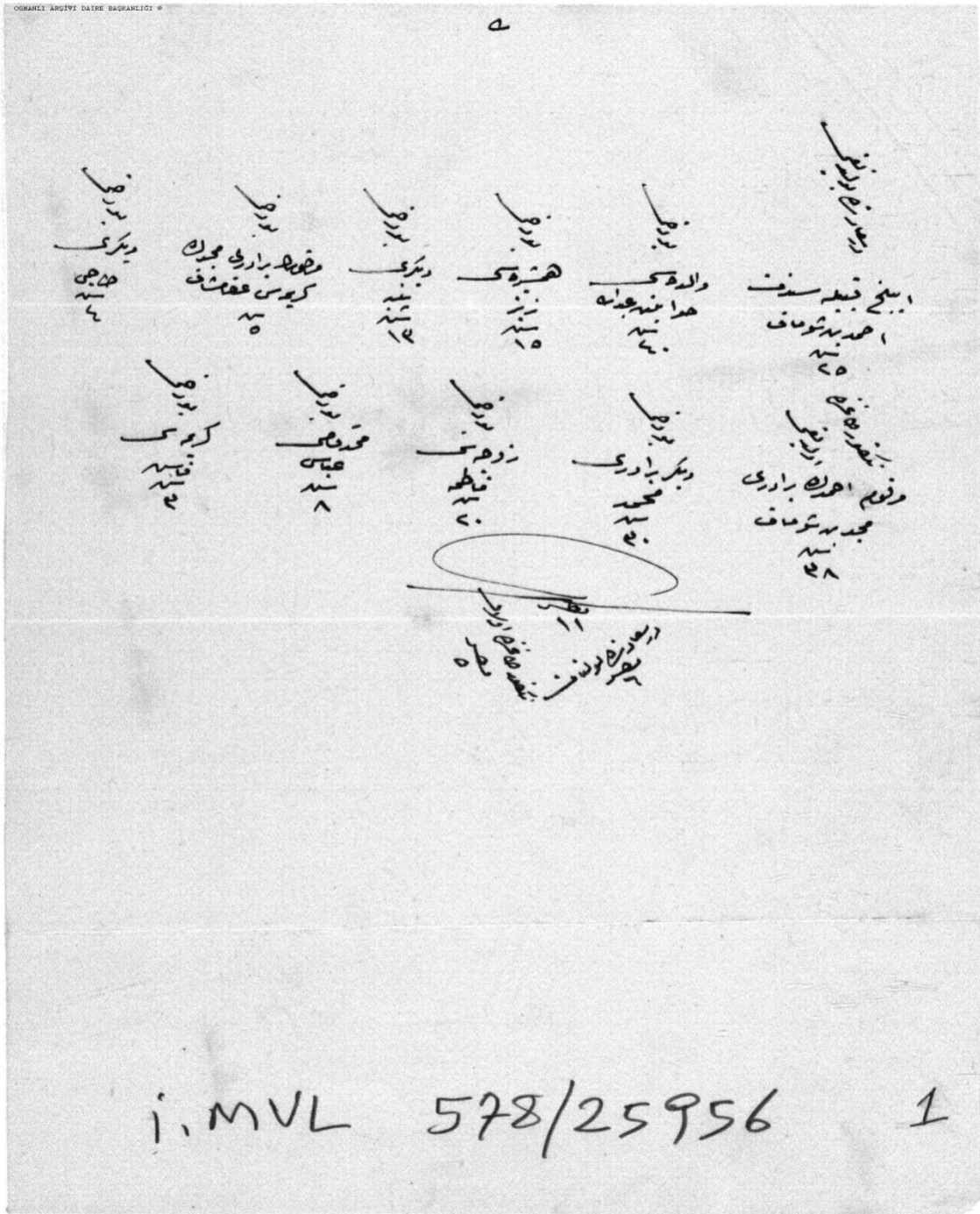
صدایچه مرصوم خسرویش معتقد و معتقدنه نوبیع و تقسیم کلایه تخصیص دفعه اوزره
 با الام سینه بیک بشیوز غوسه معاصره اوزره قلمده الیه بوسه خانه عمره مدتر فی عمل یا
 کندو نوابخانه تخصیص اتدیره یک براندنی استحصال المیده و متوفای مشا الیه غنضنده
 فقط ایکی کسبه معاصره اعصه اتدیره کسبه اولدنی بیانله ایجا بیک اجرا استدعانه داز متوفای
 مشا الیه امدانک طرفنده تقسیم وظایع عرضحال مجبوس الیه لری الاعصه مبلغ فر بورده
 یکمده معاصره تخصیص دفعه الیه سینی میبه بر قطعه دفعه بیک تقسیم واسالی خصصه ضلک
 صوب و الایتم بیلدی یستی نذکر اولمده ره مذکور عرضحال لفا کونده طسره اولمده ایجا بیک
 اجرا و افاد مرصوم کسبه الیه

MKT.UM. 400/62,sene,1276, Efendisinin kendisine kötü davrandığı iddiasının tahkiki.

MKT.UM.526/41, sene,1278. Muhacirlerin kız ve erkek çocuklarını köle olarak satmasından men olduğuna dair belge.

İ.MVL.00578

Belgenin Özeti: Dersaadet'te görevli olan hizmetlilerin ve kölelerin mensup oldukları kabileleri, isimleri, yaşları ve akrabalık derecelerini gösterir mazbata.²⁹⁶

²⁹⁶i.MVL,578/25956-1.

Dersaadette Bulunduğu	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi
İbih kabilesinden	Validesi	Hemşiresi	Diğeri	Merkumun biraderi Mecidin	Diğeri
Ahmed bin şoman	Havva binti Abdullah	Zeyneb	Penbe	Kerimesi -----	Hacı
Yaş	Yaş	Yaş	Yaş	Yaş	Yaş
25	40	15	13	5	4

Tekfur Kâğıda Olduğu	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi
Merkum Ahmed'in biraderi	Diğer biraderi	Zevcesi	Mehmed -----	Kerimesi
Mecid bin şoman	Mehmed	Fatıma	Abbas	Fasih
Yaş	Yaş	Yaş	Yaş	Yaş
38	30	20	8	3

ÖZGEÇMİŞ

1982’de Ankara’da doğdu. İlköğretimini Abdullah Tokur İlköğretim Okulu’nda, orta öğretimini İnönü lisesi’nde Ankara’da tamamladı. 2004’te Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümüne girdi. 2008’de Kırıkkale Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisansını kazandı. Çeşitli kurs ve seminerlere katıldı. 2009’da 80. Yıl Ortaköy Anadolu ve Ticaret Meslek Lisesinde, 2011 Üreğil Kız Meslek Lisesinde Tarih dersleri verdi. Eğitim ve Öğretim hayatına halen devam etmekte ve Ankara’da yaşamını idame ettirmektedir.